

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

5961

Անասունք - Առաջիկ
Կրթական 1904. թ.

9(47.925)

U-22

7262 1906 թ.

0- 9/12

5961

ՍԱՍՈՒՆ-ՄՈՒՇԻ ԿՌԻՒՆԵՐԸ

1904-ԻՆ

ՋՐԱՅՐԻ ՈՒ ՎԱՀԱՆԻ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐՈՎ,

և

ՍՈՍՈՒՆԻ ԲԱՐՏԿՈՎ

Հրատ.

Զ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

ԺԸՆԵՎ,
1906

9(47.925)

Ս-ՉՉ

ՍԱՍՈՒՆ-ՄՈՒՇԻ ԿՈՒՆԵՐԸ

5 OCT 2011

Հ Ր Ա Յ Ր

Արմենակ Ղազարեան-Մամբրէեան

1866—1904

Վ Ա Ղ Ա Ն

Կարապետ Տոբանյանեան

† 1904

596

25 JUL 2013

1997

Մատուցի հայ յեղափոխական Նահասակների

յիւսասակին:

2678-2002

ՍԱՍՈՒՆ-ՄՈՒՇԻ ԿՈՒԻՆԵՐԸ

1904-ին

(Մասնակցողներու պատմամէկ)

1. ՀԵՂԻՆԻ ԿՈՒԻՆԸ

1904 թւի յունւար 10-ին, Տափրներ (Աէլիէկուզանի շրջանի մէջ մի ագարակ է, Աէլիէկուզանէն մէկուկէս ժամ հեռու՝ դէպի արևելք-հարաւ) հաւար եկաւ Իշինձորէն՝ թէ միւտիր Քոս Սըն 15 սուարիներով և իր աշխրէթով եկեր է՝ Հեղին, Արտկոնք, Ընկուզնակ և Իշինձոր՝ թալանելու: Վահանի և Անգրանիկի կարգադրութեամբ, մարտական խմբի անգամներէն մի քանիսը՝ Գէորգ Չավուշի և Մուրաթի ղեկավարութեան տակ՝ հոն օգնութեան կ'ուղարկէին: Տղայք կը հասնին Իշինձոր, ուր փախեր եկեր էր հեղինցի հարուստ հայ մը, Վարդան անունով, և օգնութիւն կ'ուզէր հայ զինւորներէն իր պատիւը և կայքը ազատելու համար:

Այս Վարդան առաջ ոչ մի հաւատ չունէր յեղափոխութեան վրայ և կը մտածէր սուլթանի հաւատարիմ հպատակ ձեւանալով՝ ապահովել զինքը: Գա մի ժամանակ նոյնիսկ մասնիչ ձանձրեցաւ յեղափոխականներու կողմէն, որոնք պիտի սպաննէին զինքը: Անգամ մը Քոս Սը յայտնի աւագակը Հեղին գտնելով կը յափշտակէ յիշեալ Վարդանի 60 ոչխարը, 3 ձիւն և 20 ոսկի զրամը: Այդ

ժամանակ միայն կը համոզուի սուլթանի հաւատարիմ հպատակը, որ խաբւեր էր իր հաւատքին մէջ և որ «հաստն ու բարակը մէկ գին ունին»: Եւ միակ միջոցը կը գտնէ՝ յեղափոխականներուն դիմել և անոնց պաշտպանութիւնը խնդրել: Ատոր համար էր որ նա Իշխնձօր եկած էր: Տղայք, առանց ի նկատի ունենալու Վարդանի հակայեղափոխական անցեալը, վեր կը կենան գնալու Հեղին՝ աւագակը պատժելու համար: Երբ տղայք ձանապարհ կ'իյնան՝ քրդերը կ'իմանան անոնց շարժումը և անմիջապէս կ'իմացնեն Քօռ Ալօին: Սա փոստուր կը փախչի՝ կառավարութեանն ուժ ստանալու համար, որովհետեւ այդ ատեններ Տիգրանակերտէն փոստուր էր եկեր 400 հօգիէ բաղկացած զօւնդ մը զօրք:

Տղայք Հեղին հասնելուն՝ կը գրեն Քօռ Ալօին, որ տարած թալանը ետ դարձնէ: Նա կը մերժէ թալանը դարձնել և բազմանցի աշիրէթն ալ օգնութեան կը կանչէ. միևնոյն ժամանակ նամակ մը կը գրէ տղայոց՝ թէ ինք նպատակ չունի հայերու հետ թշնամանալ, այլ կառավարութիւնն է որ այդ ընել կուտայ:

Ճիշդ այս ժամանակներ Հեղին կ'երթան նաև քանի մը ահարոնքցիներ, որոնք նոյնպէս օգնութիւն կ'ուզէին տղաքներէն: Մի քանի օր առաջ քրդերը Ահարոնքի վրայ էին յարձակւեր և սպաններ ինն հօգի հայերէն և փախցուցեր եօթ տարեկան մի աղջիկ, Չարագործները բոլորովին ազատ էին, բայց կառավարութիւնը համիտակաւ արդարագատութեամբ՝ եղած ոճրագործութեան համար իբր յանցաւոր ձերբակալած էր հայերէն ութ հօգի:

Երբ Ալօն զօրքեր ու քրդեր հաւաքած Հեղինի վրայ կուգար՝ տղայոց օգնութիւնը սահման չունէր. կոխուսկաւ, բայց յեղափոխականներու մօտիները թողլ չուէր:

Թշնամիներուն առաջնալ վերջինները պարտաւորեցան շուտով ցրել և քաշել: Այդ տեղի ունեցաւ յունւարի 17-ին¹:

Երբ թշնամիները քաշեցան, տղայքն ալ չմնացին գիւղի մէջ. իրենց հետ վերցնելով գիւղացիները և անոնց շարժական կայքը, անցան Անտիոնը: Զինուորներէն Պօղոս քանի մը ընկերներով մնաց Մեղրէ՝ Հեղինի գիծը պաշտպանելու, քրդերու յանկարծակի յարձակման պարագային: Մի օր Մեղրէի մօտեր կ'երևին մի քանի քրդեր, լրտեսելու համար այդ կողմերը, ատոնցմէ մէկն էր Սալէհ անուն յայտնի ոճրագործը, որ սպաններ էր չորս հայեր և Սերօբի մատնիչներուն միացած՝ մեծ դեր էր խաղացեր մատնութեան գործին մէջ: Պօղոս կ'իմանայ այդ քրդերու ներկայութիւնը և յանկարծակիի բերելով՝ կը բռնէ երեքն ալ. կրսպաննէ Սալէհը, իսկ միւսները ազատ կ'արձակէ: Այդտեղէն Պօղոս կ'անցնի Ընկուզնակ, ուր եկեր էին նաև Մուրատ և Գէորգ Չավուշ:

2. ՅՈՒՆԱՆԻ ԿՈՒԻԻԸ

Յունւար ամսին Հրայր և Առաքել հինգ զինուորներով դաշտն էին իջեր գործերը կարգադրելու և զինուորական խորհուրդ կազմելու համար: Կառավարութիւնը իմանալով անոնց ներկայութիւնը՝ կրսկսի հետամուտ լինիլ գիւղերնք բռնելու: Սուրբ Սարգսի պահոց առաջին օրերը՝ Առաքելը կը բաժնւի Հրայրէն և Յունան կ'երթայ

¹ Հեղինի մէջն է 1894-ի կռիւներու յայտնի ներս շեղիցի Իրգոյի գերեզմանը:

չորս ընկերներով այնտեղ մէկ-մէկ, երկու-երկու կ'ապրին հայոց տները մի քանի օր: Փետրուարի սկիզբին լուր կը բերեն Առաքելին, թէ զինւորները պաշարեր են Գրիգորը և Ջնտօն: Իսօն դուրս կուգայ իմանալու համար թէ ինչ կ'անցնի կը գառնայ: Գուրսը նա կը նկատէ, որ զինւորները խոտեր վերցուցած կը տանին տղայոց գտնւած տունը այրելու: Իսօն կը կրակէ հրացանը, որու ձայնէն Առաքել և ընկերներն ալ դուրս կը նետւին տուներէն ու կը յարձակին զինւորներուն վրայ: Զինւորները փախչելով կը մտնեն Մեղրագետի թմբերուն տակ: Առաքել երկու հոգու զիրք պահել կուտայ գիւղի աղայի տունը (քէօշէ), որ գիւղի մէջ ամենաբարձր շինութիւնն է, իսկ ինք միւս ընկերներու հետ թիւրք զինւորներու ձիերը կը բերէ և քէօշէի տակ պատրաստ կը պահէ: Թիւրք զօրքերը արդէն հաւարը ձգել են ամէն կողմ: Հուսով օգնութեան կը հասնի Կորչէնի զօրքը: Առիւր բաւական սաստիկ կեպարանք կըստանայ: Առիւր ժամանակ մի զինւոր ներս մտնելով տղայոց արձակած գնդակներէ՝ կը փախչի և կը մտնէ տուն մը: Իսօն կը նկատէ գայն և խոտ կը բերէ այրելու զանիկա տան մէջ: Տանտէրը, որ կնիկմարդ մէջն էր, կը միջնորդէ և չուզեր թողլ տալ, որ Իսօն իր Գետաւորութիւնը կատարէ, ճիշդ այն ժամանակ, երբ Առաքելի ձայնն ալ միւս կողմէն կը կանչէր Իսոյին, որ զինւորի մը համար ժամապաճառ չլինի, այլ կարգին զիրք մը պահպանէ, բայց կինը չի մոռնար զինւորին հրացանը ու փամփուռաները առնելէն յետոյ միայն արձակել:

Հրացաններու բերնէն արձակուող կրակը և վառօդի հոտը՝ կ'արժարծէ տղայոց կուրի ետանդը: Առաքելը հեզնելով թշնամիներու ուժը և պոռալով կ'ըսէր. « Այգպէ »

100-ով 200-ով կ'ուզէք մեզի հետ գլուխ եղնել, անի՞ծածնե՛ր, լաւ գիտցէք, որ խաբւած էք »:

Իսկ կարիճ Իսօն արծւի պէս կտուրէ կտուր կը թռչէր կուելու ժամանակ՝ զիրքերը պահելու համար: Երեկոյ՝ կան ժամը 5-ին կռիւր կը վերջանայ, տղաներուն ոչ մէկ մնաս. թիւրքերէն կըսպաննուի մէկը և մէկ ալ կը վիրաւորուի: Երբ մշուշը կը թանձրանայ դաշտին վրայ և մութը կամաց-կամաց կը տիրէ, մեր քաջերը կը նստին զօրքերէն խլած ձիերուն վրայ և կը հասանան գիւղէն: Առիւր ձայնէն շրջակայ գիւղացիներ և Հրայր՝ կը պատրաստւին օգնութեան հասնիլ, բայց տղայք արդէն հեռացած էին:

3. ՏԱՓՐԻԻ ԳԱՒԱԳՐՈՒԹԻՒՆ՞:

Երբ Յունանի կուր լուրը Տափրներ կը հասնի, Սեպուհ, Վարաւ և Ասատուր՝ զինւորները վերցնելով կ'ուզեն օգնութեան գնալ և կը հասնին մինչև Հաւատորիկ: Անդրանիկն ալ մի ուրիշ խմբով մինչև Քոփի կուգայ նոյն նըպատակով: Քոփի մէջ Անդրանիկ կ'իմանայ, որ մի քանի տափրքցի քիւրդեր, որոնց գիւղն եղած էր նախորդ գիշեր, մտադրած են եղեր սպաննել զիրքը: Ետ կը կանչէ Սեպուհը և անոր հետ միասին կը վերադառնայ Տափրք: Այնտեղ կը հաւարք բրդերը և կը պահանջէ, որ անպատճառ իրեն յանձնեն իր դէմ դաւադրութիւն սարքողը: քրդերը կը յանձնեն դաւաճանը, որ կըսպաննուի անմիջապէս Անդրանիկի հրամանով: Այնուհետև կը գրաւեն քիւրդերու քէօշէերը, 24 զէնք, 400 ոչխար և 100-ի չափ տաւար: Իրենց սիրելի հերոսի կեանքի դէմ եղած դաւադրութեան լուրը առնելով Սէմալի, Շէնքքի, Ահ-

լիէկուզանի, Շուշնամերկի, Քոփի, Կարմավի, Աղբիի, Իրի-
ցունքի, Ալիանցիքի և ուրիշ գիւղերու իշխանները իրենց
զինւորներով, մօտ 300 հօգի, անմիջապէս Տափըք կիջ-
նեն՝ յանցաւորները պատժելու. բայց մինչև անոնց հաս-
նիլը, պէտք եղած կարգադրութիւնը ըրեր էր Անդրանիկ:
Ար կարգադրուի նաև, որ քիւրդերը բոլորովին հեռանան
Տափըքէն: Այստեղ հայերը գտան քիւրդերու մօտ իրենց-
մէ թալանւած և տարւած շատ մը գոյքեր:

Տափըքի դաւադրութենէն մի քանի օր յետոյ, Տիգ-
րանակերտէն Սասուն կուգայ գունդ մը նոր զօրք: Գէորգ
Չափուշ նամակ կը գրէ Տավրներ և օգնութիւն կ'ուզէ:
Ըտոր համար ալ Սմբատ մի քանի զինւորներով կ'երթայ
կը միանայ անոր: Սմբատ երկար չի մնար Ընկուզնակի, այլ
կ'անցնի Տալուրիկ, որ շարունակ թուսանաց քիւրդերու
սարսափին ենթակայ էր: Քիչ վերջ Գէորգ Չափուշ ինքն
ալ կ'երթայ Արախոնք, ուր նոր զօրքեր էին եկեր. իսկ
իր տեղը Ընկուզնակի մէջ կը թողու Մխիթարը: Գէորգ
Չափուշ այդ երեք զիւրքերու վրայ կը հսկէր շատ ար-
թուն կերպով:

Կ. ԼԱՃԸԿԱՆՑԻՒԹԻ ԿՌԻՒՐ

Գաշտին մէջ կազմուել էին ջան-բէգարներու խմբեր,
որոնք կը մտնէին հայերու գիւղեր և ամէն տեսակ նեղու-
թիւններ կուտային բնակիչներուն: Այս անգամ լուր կը
հասնի, որ անոնք մտեր են Քիւրդմէյտան (ստոր կողքին
կը գտնուին հին Օղական ամրոցի աւերակները), Շէխլան,
Ղըզըլաղաձ (չրայր այս գիւղէն էր) գիւղերը և կ'աւե-
րեն: Անդրանիկի, Ղահանի և չրայրի կարգադրութեամբ՝
Մուրատ երկու զինւորներով գաշա կիջնէ մօտէն իմանա-

լու այնտեղ կատարւածները, վերցնելու կամաւորներ և
Տավրներ խորհրդի կանչելու պատասխանատու մարմինը:
Մուրատ իր շրջանը կատարելէ յետոյ՝ Սասուն կը վերա-
դառնայ, հետը բերելով 20 կամաւոր զինւորներ. զանոնք
կ'ուղարկէ Տավրներ, իսկ ինք կ'երթայ Շէնըք: Այդ
ատեններ կառավարութիւնը եռանդով պրօպագանդ կ'ընէր
թիւրքերու և քիւրտերու մէջ՝ յանուն իսլամութեան
զէնք վերցնելու հայերու դէմ:

Մեծ-պահքի վերջին օրերը, Տլավակեաթի հայեր իրենց
բարեկամ քիւրդերէն կ'իմանան, որ թիւրքեր և քիւրդեր
մտադրած են իրենց վրայ յարձակելու. ստոր համար
լուր կ'ուղարկեն Շէնըք և Տավրներ ու օգնութիւն կ'ու-
զեն: Ար կարգադրուի, որ Շէնըքէն, Սէմայէն և Ալիանցի-
քէն Աճ-ական զինւոր և շալակաւորներ վերցուցած (փտան-
գի կամ կուրի բոսնիներուն գիւղի շարժական կայքը փո-
խադրողներ կը կոչուին շ ա լ ա կ ա լ ո թ) Մուրատ երթայ
Տլավակեաթիները փոխադրէ. բայց մինչև որ Մուրատ
կը հասնի, ուղիղ գատկի շարժմ օր քիւրդերը ամբողջա-
պէս կը սրբեն գիւղը, իսկ բնակիչները իրենց հետ տա-
նելով կը բանտարկեն: Մուրատ օգնութիւն հասցնելու
յոյս չունենալով, կը վերագաւնայ Աէլիէկընման և այնտե-
ղէն զինւորներ ու շալակաւորներ կը ձամբէ Աէլիէմսուրը
գատարկելու, որ նոյնպէս թալանւելու փտանգի մէջ էր:

Աէլիէկընմանէն քիչ հեռու կը գտնուի քրդական փոքր
գիւղ մը, ուր կը գտնուէր քիւրդ լաճըկանցի կոչւած աշի-
րէթի պեա Գալօ: Միւսնոյն օրն էր, որ հայերը Աէլիէ-
մսուրը կը գատարկէին. Գալօն իր մօտը կը կանչէ լաճը-
կանցիներու, պատրկանցիներու և ուրիշ քիւրդ աշիրէթ-
ներու երիտասարդները՝ մօտ 500 հօգի, և պատրաստու-
թիւններ կը տեսնէ յարձակելու հայ գիւղերու վրայ:

Վէլիէմուրէն հայերը իրենց հետ բերած էին նաև մի քրդացած հայ, Սէլիմ անուանով, որ մի ժամանակ Տամատեանի զինւորներէն էր եղեր: Գալօն լուր կ'ուզարկէ Վէլիէկընման հայ խմբապետներուն՝ վերադարձնելու յԻշեալ քրդացած Սէլիմը. մերօնք կը մերժեն: Գալօն երկրորդ անգամ կը գնէ իր պահանջը և միևնոյն ժամանակ կըսպառնայ բնաջինջ ընել Վէլիէկընման՝ եթէ Սէլիմը չվերադարձի իրեն: Հայերը կ'ուզարկեն միևնոյն մերժողական պատասխանը, նաև կ'աւելցնեն, որ «եթէ կ'ուզէք կուել, յիմարութիւն է ձեզի համար րոպէ կորսնցնել, մենք ձեզ կ'ընդունինք, ինչպէս որ պէտքն է» . . .

Մարտ 30-ի իրիկան, ժամը 6-ին, Վէլիէկընման կը հասնի պատրկանցի Արթինի եղբոր տղայ Մանօ, որոնց ընտանիքը, տունն ու տեղը կը գտնէր քիւրդերու մէջ: Քիւրդերը սրէ էին անցուցեր ամբողջ ընտանիքը և կուղոպտեր տունն ու տեղը. Մանօն միայն կրցեր էր մի կերպ ազատելի՝ քիւրդերը անոր ետեւէն եկեր էին մինչև Վէլիէկընման: Մերօնք Մանօյի պատմութիւնը լսելէ յետոյ, կը վայելն գիւղէն դուրս՝ գէպի գիւղերը. քիւրդերու հրացաններու ձայնը գնալով կը շատնայ, գիւղերէն կը Լուսէր մերձնց պատասխանը: Մութը կամաց-կամաց կը կուսէր, ցուրան ալ կը սաստկանար. երկու կողմէն բաւական հրացանաձգութենէն յետոյ՝ քիւրդերը կը քաշւին:

Լուսաւոր բացւեցաւ, բերելով իր հետ արեան և վրէժի օրը: Լուսարացին սէմալցի զինւորներու մէջէն, քրդացած Սէլիմը կը յաջողի մի կերպ փախչի: Խորն մի քանի զինւորներու հետ կ'աճապարէ զայն փնտռելու. երբ գիւղէն դուրս կուգայ, կը նկատէ, որ քիւրդերը արդէն եկեր և գիւղին մօտ, թփերի ետև, գիւղ բռնել են. անմիջապէս կը կրակէ հրացանը, և կուսը կըսկսէ

երկու կողմէն: Հրացաններու ձայնէն՝ Մուրատ գիւղի մէջ թողնելով Շէնքի իշխանը, ինքը զինւորներով կուսի վայր կը թռչի. անոր նպատակն էր առաջին անգամ մի կերպ կուսի առաջն առնել: Բայց երբ կը տեսնէ, որ քիւրդերը արդէն գիշերանց պատրաստուած են եղեր յարձակելու, Գալօն ալ թուրը ձեռք բռնած՝ սալափաթ տալով քրդերուն սիրտ կուտար ու առաջ կը քշէր, և մանաւանդ երբ կը տեսնէ Խորոյի մարմինը արեան մէջ շաղախած և անկենդան գետին ընկած, ալ կրակ կը կտրի. «Արէժ, ընկերներ, վրէժ» կանչելով առաջ կ'իջնայ: Ընկերները տեսնելով անոր ինքնամոռացութիւնը, կ'ուզեն ետ կեցնել զայն և անոր փոխարէն իրենք կուսիլ. բայց անոր հոգու մէջ սկսած փոթորիկը, նահատակ Խորոյի վրէժը՝ անոր թեւեր տուած էին: Այդ ինքնամոռացութեան և արիւթեան օրինակը շուտով կը վարակէ բոլոր ընկերները, և կըսկսի կատաղի կուսը: Չնայած որ քիւրդերու բռնած գիւղերը աւելի լուս էին քան մերձնցը, այսուհանդերձ քիւրդերը մէկիկ մէկիկ գետին կը գլորւէին: Գալօ ազան ար որ հայերը ջնջելու երազներ կը տեսնէր, մուրադին չհասած զոհ գնաց ֆէզայու վրիժաու գնդակին: Շէնի քիւրդերը աճապարած էին Գալօյին օգնութեան հասնիլ: Շուտով կուսի տեղը կը հասնին նաև Խօն, որ Սէմալէն կուգար և շէնքցի Ղազար: Տղայք նոր թափով լի կը յարձակին, կը քշեն քիւրդերը իրենց գիւղերէն և գնդակներու կարկուտի տակ կը փախցնեն. քիւրդերը գիւղ կ'ապաստանին: Տղայք դէպի Գալօյի գիւղը կը յառաջանան. կուսը այժմ փոխազդրուած էր մի ձորի մէջ. Սէմալի իշխան Մանուկ և պատրկանցի Արթին կը բռնեն երկու կողմի կաժերը (կաժ սասուռնցոց բարբառով կը նշանակէ գագաթ բլուրի կամ

լերան), որպէսզի քիւրդերու այդ կողմէն յարձակումը արգիլեն. իսկ Մուրատ կուսելով դէպի գիւղը կը յառաջանար. երբ նա արգէն գիւղն էր, կառուրներու վրայ, ձայն աւաւ ընկերներուն խոտ բերելու և գիւղը բնակիչներով հրդեհելու համար: Քիւրդերը աներու մէջ փակած կը պուռային, կ'աղաչէին, որ իրենք անձնատուր կը լինին, իրենց խնայեն: Ատոր վրայ հայ զինուորները կ'ուզեն գիւղը մտնել զինաթափ ընելու զանոնք: Բայց քրդերը ստելով իրենց խոտաման հակառակ, կրակ կ'ընեն, որմէ կ'ընկնի երկու տղայ: Այն ատեն Մուրատ առանց ժամանակ տալու քրդերուն՝ զինուորներով անոնց անկրը կը մտնէ և կը կոտորէ, իսկ Աօտոյի Հաջին միւս կողմէն կ'այրէ գիւղը: Այս կուսին մէջ քիւրդերէն կը կոտորւի Վ1 մարդ, իսկ մերիններէն անոնք՝ որոնց մասին յիշեցաւ արգէն: Քիւրդերէն վերցւեցաւ 17 հրացան:

Պէտք էր տեսնել այս կուսի ժամանակ սատունցի կիներու ոգևորութիւնը, որոնք հաց, ուտելիք, սագմամբութեք ևլն. շալկած՝ կուսի տեղը կը տանէին և իրենց քաջալերական խօսքերով կը խրախուսէին կուսողները: Աուէն յետոյ Աէլիէկընման կը պարպւի, բնակչութիւնն ալ իր շարժական կայքով զինուորներու հետ կը քաշուի Շէնքը:

Այս կուէն երկու օր վերջ, քրդերը յարձակեցան Ծոփասարի, Արգիսու և Քորախու գիւղերու հայերու վրայ, տուները այրեցին ու կողպտեցին. Տալուրիէէն Սմբատ օգնութեան հասաւ, բայց թալանի մի մասը միայն կարողացաւ վերագարձնել:

Տ. ՇԷՆԸՔԻ ԿՌԻՒՐ

Ապրիլ 6-ին Շէնքը-Սէմալի մէջ նամակ մը ստացեցաւ Անդրանիկէն. նամակի մէջ բււած էր. «Մուշէն երկու գունդ զօրք կուգայ. մէկը կը քալէ դէպի Հաւասորիկ, իսկ միւս մասը պիտի գայ Շէնքը-Սէմալի վրայ պատրաստ կեցէք»: Շէնքը գտնուող ժողովուրդը ապահովութեան համար տեղափոխեցաւ Սէմալ. գիւղը գատարկեցաւ, բայց մերոնք զիրք բռնած կըսպասէին: Առաջին փորձէն կառավարական զօրքը չկարողացաւ գալ Շէնքը, որովհետեւ բաւական շատ ձիւն եկած էր և գոցած ճամբաները, բայց ապրիլ 11-ին սուարիները (հեծեալ զինուոր), թւով 700 հոգի, մտան Շէնքը: Սեպուհ և Աւեսիսն ալ Ալիանցիքի կողմէն Շէնքը հասան. մերոնք զիրքերէն՝ իսկ զօրքերը գիւղի մէջէն սկսան կուլը, որ տեւեց 4 ժամ: Թիւրքերը տղայոց կրակի առջեւէն պարտաւորեցան քաշուի կամաց-կամաց. մերոնք վրայ յարձակելով քշեցին զանոնք մինչև Գալոյի գիւղը, նախորդ կուսի տեղը: Այս կուսի մէջ սպանուեցաւ ալիանցի կրտսիճ Աիրօն. իսկ թշնամու կորուստը եղաւ 4 սուարի և քիւրդ սպաննւած, 13 հոգի վիրաւորուած և 7 հրացան կողոպուտ արեւած: Այսքան կորուստներ տալէն յետոյ՝ բնականաբար կառավարութիւնը ետ չպիտի մնար իր ծրագրէն, որով նա որոշած էր հայ տարրը ջնջել Սասունէն, ապագայ բարդութիւններու առաջն անելու համար: Ատոր համար նա անշուշտ պէտք էր Սասուն ուղարկէր նոր և աւելի մեծ ուժեր: Մերոնք կը գուշակէին այդ ուստի կուէն յետոյ Սէմալ վերագարձան, կուսի նոր պատրաստութիւն տեսնելու և նոր ծրագիր կազմելու համար:

6. ՍԷՄՍԼԻ ԿՈՒԻՒՐ

Սէմալի ճանապարհներու վրայ նշանակեցան զինւորներ՝ թշնամու շարժումները գիտելու համար: Ապրիլ 12-ին, ցերեկեան ժամը 6-ին Սէմալ եկաւ Ս. Զովհաննու վանքի Առաքել վարդապետը, հետը բերելով պատրիարքական կոնդակը և սուլթանի իրատէն: Կոնդակը կը հրատարակէր սասունցիները հնազանդ ու խողաղ լինել և լսել սուլթանի հայրական (?!) կարգադրութիւններուն. իսկ սուլթանի իրատէն ներում կը շնորհէր բոլոր ըմբոսպացող տեղացիներուն և ազատ ճանապարհ հուտար Սասուն գանձող օտարական յեղափոխականներուն՝ ետ դառնալու իրենց երկիրները: Այդ օր Սէմալ եկաւ նաև Անդրանիկ: Վարդապետը վերադարձաւ առանց զրական պատասխան ստանալու: ԳԿ-ի զէպքերը բաւական ապացոյցներ էին հաստատելու, որ չէ կարելի բնաւ թշնամու խոստումներուն հաւատալ և միշտ յիշեցնելու յեղափոխականներուն, որ այդ տեսակ բոլոր պաշտօնական բանակցութիւնները լոկ «պատրականեր» են ժամանակ շահելու և պատգախանաւորութիւնը վրայէն նետելու: Ատոր համար մերժեցան կոնդակն ալ, իրատէն ալ:

Շէնքը ու Սէմալ Սասնոյ Շատախ գաւառի ամենալիճ գիւղերն են և կը գտնուին փոքրիկ սարահարթի մը վրայ, Շէնքը գէպի արևմուտք, իսկ Սէմալ գէպի արևելք: Սէմալի առջևէն արևելքէն արևմուտք կարելով կ'անցնի ջուր մը, որուն տեղացիներ Չայ կ'անուանեն: Չայի հարաւային կողմը անմիջապէս կը բարձրանան շաբբ մը բլուրներ, որոնք Շատախը կը բաժնեն Սասնոյ միջին մասէն և որոնք կ'որոշին Չայի գլուխ անուանով: Շէնքի կողմէն գետի տափարակութիւնը աւելի կ'ար-

կարածգլի գէպի հարաւ. այդ տափարակի հարաւի վերջաւորութեան վրայ կը գտնուի ուրիշ գիւղ մը, Ալիանք կամ Ալիանցիք անունով:

Երբ Առաքել վարդապետ Սէմալի մէջ յեղափոխականներու հետ բանակցութեան մէջ էր, միւս կողմէն կառավարութիւնը ութ վաշտ զօրք բերած՝ բանակեցուցած էր Շէնքի մօտ, ուր հաւաքուած էին նաև 3-4000 քիւրդ: Թշնամու միտքն էր բանակցութեան վերջանալուն պէս վրայ տալ. երկու մասի բաժնած էր իր ուժերը. մեծ մասը պիտի յառաջանար գէպի հարաւ, Ալիանքի վրայով անցնելու Բէրբէրի հովիտով և մտնել Ալիէկուզանի հովիտը. իսկ միւս մասը պիտի յառաջանար գէպի արևելք՝ Սէմալ, Չայն ու Չայի գլուխները անցնելով նորէն պիտի մտնէր Ալիի հովիտը: Ատոր համաձայն ալ մերոնք բաժնեցին իրենց ուժերը: Անդրանիկը գնաց Տափրկի գիծը, Հրայր, Մարտիրոս, Սեպուհ, Աւետիս և Իսոն գնացին Ալիանքի գիծը պաշտպանելու, իսկ Մուրատ, Հաճին և Տօնոյի Մակար պէտք է պաշտպանէին Չայը և Չայի գլուխները (Մէլնէրոս լեռ): Սէմալի ժողովուրդը կամացկամաց քաշուց Ալիէկուզան: Մենք պէտք է պատմենք նախ Ալիանքի կողմը անցած-դարձածները, ապա կը դառնանք գէպի Չայը:

Առաւօտը բացելուն պէս՝ թնդանթները սկսան որոտալ և ուռմբերը պայթեցան Ալիանքի շուրջը. շատերն ալ խրեցան ձիւնի հաստ կեղևի մէջ և մնացին առանց պայթելու: Չիւնապատ և սառած զիրբերէն ֆէրայու մօտինը իր բերանը թշնամիներուն դարձուց: Կիմացի ձիւնապատ, սպիտակ տարածութիւնը սեցած կ'երևէր թշնամու անհամար շարքերէն: Թնդանթներու բերնէն թռչող առաջին ուռմբերու հետ սկսաւ շարժել զաշտի

այդ սև ֆօնը: Երկարաձգւեցաւ, երբեմն ամփոփւեցաւ և երբեմն բաժան-բաժան եղաւ, բայց զօրքերու կարգերը միշտ յառաջացան, սուիններու անտառը փայլեց և հրացանները միահամուռ կրակւեցան: Քրդերու բազմութիւնը ոչ կարգ կը ձանձնար և ոչ կանոն. թուրերը մերկացուցած՝ հարայ-հուրայ տալով կ'առաջնորդէր բանակը:

Հայ ֆէզային չոքած ձիւնի ու սառույցի վրայ, մօտինը կուրծքին սեղմած, գնդակներ թափեց թշնամու վրայ, հրացանի բերնէն թուռոյ ամէն մի գնդակ իր սրտէն պոկող մի-մի վրիժառու սլաք լինէր կարծես, որ կ'երթար թշնամիներու կուրծքին մէջ մխելու. իսկ վերև փողփողացող դրօշակը մահ կամ ազատութիւն կը կանչէր: Սոսկալի էր կռիւը. թշնամու գնդակները կարկուտի նման կը թափւէին և ջարդ ու փշուր կ'ընէին քար, հող, թումբ և կը սարսեցնէին լեռ ու ձոր. բայց անասան էր ազատութեան տենդով բռնւած ֆէզային, որ արագ-արագ գնդակներ կը տեղաւորէր թշնամիներու սրտին մէջ, առանց ուշադրութիւն գարծնելու չորս կողմ վժվժացող գնդակներուն և դէս ու դէն փշուռոյ թափւոյ քարերուն ու հողերուն: Թշնամու կարգերու մէջ հայիւ ժամանակ կը գտնէր դիակները փոխադրելու: Թշնամին շատ յամառ կ'երևէր. ոչ մի գոհի առաջ նա միտք չունէր կանգ առնել, միայն կը սեղմէր իր կարգերը և յառաջ կը քալէր: «Մենք այսօր Աէլիէկուզան պէտք է տանենք, Անգրանիկ փաշան Տափըկն է, Գէորգ Չափուշ Իշխնձորն է» կը պօռային: Թշնամու անգաղար առաջ խաղացող կարգերէն մերոնք պարտաւորւած էին փոխել իրենց դիրքերը: Աւետիս, Իսօն, Մարտիրոս և Մոկացի Քեռին կը կուէին Անտօքի կողմն վրայ. Հրայր, Սեպուհ, Սէմալցի Արպէն, Գէվօն և Մուշեղ որոշած էին անպայման կերպով կարել

թշնամիներու առաջ և մեռնիլ կամ ետ քշել զանոնք: Անհաւասար ու կատաղի կուէին մէջ կը վերաւորւի Սեպուհը, կրսպաննէի աղբեցի խոհեմ ու ճարտար Գէորգը, Հրայր տեսնելով Սեպուհի վերաւորելը, կ'երթայ ետևէն զայն հետը վերցնելու. Սեպուհը կը կանչէ, կ'աղաչէ Հրայրին թողուլ զինք. չգնալ իր ետևէն, իրենց պաշտպանութեան համար աւելի բարձր, ամուր դիրքեր բռնել, բայց Հրայր չուզէր անոր լսել ու կը պատասխանէ. «Կամ կրսպաննէիմ, կամ քեզ ալ ազատելով հետս կը տանիմ»: Թշնամիէն եկած գնդակները աւելի ու աւելի կը հետևէին Հրայրին. մինչև որ նա կ'ընկնի անոնց տարափին տակ: Ախրաւոր սեպուհը կը համբուրէ անձնապահ ընկերոջ դիակը և կը հեռանայ սողալով. քիչ վերջ նկատելով որ բաւական ծանր է իր ստացած վէրքը՝ դաշոյնը կը հանէ ու կը փորձէ սիրտը խրել. բայց ընկերները նկատելով այդ, կ'առնեն դաշոյնը ձեռքէն և զինք ալ վերցնելով հետերնին կը տանին: Մերոնք իրենց ուժերը կ'ամփոփեն Բէրբէրի կիրճի բերանը, ուր թիւրք զօրքը կը կուէր ամենամեծ թափով անցքը գրաւելու համար, որ զիրենք պէտք է տանէր դէպի Աէլիէկուզան: Աւետիս, Իսօն, Համզօն պինդ կերպով գոցեր էին կիրճի բերանը. կուէի միջոցին մի սասունցի կին բարձր դիրքի մը վրայ կանգնած, կը կանչէ, կը խրախուսէ կուռղներուն ըսելով. «Հէթէ, աղէք, մալափա խպրտէք, Անթուան փաշէն Մձեղնու դէն էկաւ, Գէորգ Չափուշ էկաւ Իշխնձորի կողմէ, տէ խըպրտէք, ձեր հօգուն մատաղ, ըսում կոտրվաւ, պավէմըն ժի խըպրտէք, ազգի հաց հալալ ըլնի ձի, հայ զինւորներ, որն որ պաշ չխըպրտի, կնկաուս սաւան էնոր գլխուն թալինք, հալա տէ հալա, տէ հալա, ասկարէ ում կոտրվաւ, հայոց իմտաա շատցաւ»:

Երկար չանցնիր. աղայոց անսխալ հարաձայններէն կիրճի բերան զօրքը կանգ կ'առնէ. գլուխը կը կորսնցնէ և կըսկսի ետ քաշել: Փողը յառաջանալու, յարձակելու նշան կուտայ, բայց զինւորները ջարդուած՝ ետ ու ետ կը նահանջեն. այն ատեն մերոնք վրայ կուտան, ահագին զօրքը նախիրի նման առջևնին առած՝ կը հալածեն և շատերը ողջ-ողջ բռնած կը կոտորեն: Փախչող զինւորներէն ԿԱ հոգի չկարողանալով փախչիլ՝ աննկատելի կերպով կը պահւելան ձեռն հիւսի մը տակ և կըսպասեն հայերու քաշուելուն, որպէսզի գնան ու միանան բանակին: Արճի կուէն մէջ ծնկներէն ծանր կերպով կը վիրաւորւի ախլըց-խացի Մատոն (Մարտիրոս). երբոր ընկերներէն մէկը կը մօտենայ անոր, թեք կը մտնէ և կ'ուզէ դուրս տանիլ կուէն, նա կը պատասխանէ. «Դուք ինձմով մի զբաղ-ւիք. յաղթութեանը նայեցէք դուք, յաղթութեանը, եթէ թշնամիներ գան, ես կարող եմ զիս քարէ մը վար նետել»:

Այժմ տեսնե՛ք, թէ ինչ վիճակի մէջ էին Չայի գիծը պահպանող մեր ընկերները: Հաճին և Մակար Չայի գլուխներ գիրքեր բռնած էին, իսկ Մուրատ մի քանի ընկերներով մնացեր էր ջրի ափերը՝ չթողնելու համար, որ թշնամին ջրէն անցնի: Բայց զօրքը յանկարծակի կը յարձակի, այնպէս որ Մուրատ ընկերներով ետ կը քաշի յարմար գիւք բռնելու. երբ կը տեսնէ որ յարմար գիրք չկայ, ձայն կուտայ ընկերներուն ետ գառնալ և անմիջապէս կը չօքին ձիւնի մէջ և կըսկսին կուել: Թշնամու և անոնց մէջակողի տարածութիւնը կը լինէր մօտաւորապէս (600) քայլ: Մօտիներէն արձակուած առաջին գնդակները գետին կը գլորեն թշնամիներէն մի քանիսը: Հաճին ալ բլրի գագաթէն կրակ կը թափէ թշնամու վրայ՝ այսպէս

թիւրքերու թափը կը կոտորւի և անոնք չեն համարձակիր աւելի առաջ գնալ: Իրենց փոքր ուժի դէմ թշնամիների գնդի այսպէս անսպասելի կերպով կասիլը՝ մեծ ոգևորութիւն կը ներշնչէ աղայոց և Մուրատ ընկերներու հետ պար կը բռնէ, ապա երգերով ու կեցցէներով կը շարունակեն կուել մինչև ժամը 6-ը: Ժամը 7-ին Տափըքի կողմէն Անդրանիկն ալ կը հասնի: Ինչպէս սկզբին թիւրքերն էին յանկարծակիի բերած և ետ քշած Մուրատն ու ընկերները, այժմ ալ կարգը մերոնց կուգայ փոխադարձաբար թիւրքերուն ընկը: Միացած ուժերով հայերը կը յարձակին թիւրք զինւորներու վրայ և կոտորելով կը հալածեն մինչև Շէնըք, ուր տակաւին կորոտային թշնամիները: Ալալին, որ բանակի հետ եկած էր անձամբ հրամայելու, տեսնելով որ զօրքը յաղթուած կը նահանջէ, ինքն ալ կը քանդէ վրանները և զօրքերը հաւաքելով Մուշ կը վերագառնայ:

Յաղթութիւնը հայերու կողմն էր: Հայ զինւորներէն մի քանիսի ոգևորութիւնը այն աստիճան էր, որ հակառակ թանձրացող մութին, կ'ուզէին աւելի յառաջ արշաւել՝ բանակի ետ մնացած մասերու վրայ: Անդրանիկի կարգադրութեամբ բոլորը միասին հաւաքեցան, վերցուցին Հրայրի և միւս նահատակ ընկերներու մարմինները և եկան Աէլիէկուզան: Հանդիսաւոր կերպով Հրայր թաղեցաւ Սերոբ-Աղբիւրի մօտ:

Այդ իրիկուն հայ զինւորները առհասարակ վերին աստիճան աննախանձելի դրութեան մէջ էին: Ամբողջ կուէի ընթացքին մէջ վերջին աստիճանի ջղային լարած դրութիւնը, տեղացող կարկուտն ու անձրեւը, քաղցածութիւնը՝ յոգնեցուցած էին բոլորը: Այս կուէն մէջ մերոնցմէ ինկան Հրայր, Մարտիրոս, Արպէն, Աղբեցի Գէորգ

Ալէիցի երկու երեխաներ 10-11 տարեկան և պառաւ կին մը: Թշնամիէն սպաննւեցան 800-1000 հոգի, այնպէս որ կռիւներու տեղերը և զօրքի նահանջի ճամբան ամբողջապէս արիւնով ողողեցան: Մերոնք գրաւեցին 53 մաւղէր 3000 փամփուշտով: Առւին մասնակցող ութ վաշտ զօրքը այսպէս էր բաժնւած. — երկու վաշտը կը կուէր 2այի մօտ, իսկ վեց վաշտը՝ 3-4000 քիւրդերու հետ կը յարձակէր Ալիանքի կողմէն: Առիւր տեւեց արշալոյսին՝ ժամը 11-էն սկսած մինչև երեկոյեան ժամը 1-ը (ը. թ.): Թշնամին նոյն օր այրեց Շէնքը և Սէմալ գիւղերը:

7. ՄԵՐԿԵՐԻ ԿՈՒԻՒԼ

Ապրիլ 14-ի առաւօտեան, ժամը 10-ին, 6-700 քիւրդեր և 2-300 զօրքեր յարձակեցան Ալէիէկուզանէն երկու ժամ հեռու գտնւող Մերկեր գիւղի վրայ: Մերոնք այդ օրը զբաղւած էին դատարկ փամփուշտները լցնելով: Մուրաս իր հետ վերցուցած մի քանի զինւորներով գնաց Մերկեր. բաւական կուէիէ յետոյ՝ թշնամին թողուց տւարը ու փախաւ: Այդ օր կռիւը շատ թեթեւ անցաւ:

Ապրիլ 15-ի առաւօտեան, Գէորգ 2-ովուշ իր ընկերներով եկաւ Իշխնձորէն: Գէորգը և խոս գիւղի Փոթորիկ քահանան, երբ նոր կը բացւէր արշալոյս, բարձրացան Բէրբէրի հովիտի վերև և զիւր բռնեցին՝ ճիշդ այնտեղ, ուր նախորդ օր զիւրք էին բռներ թիւրք զինւորները: Քիւրդերը կառավարութեան նոր ուժ ստանալով՝ երկրորդ անգամ փորձեցին Մերկերի վրայ գնալ. մերոնց տեսնելով և թիւրք պահապանների տեղ ընդունելով անոնց՝ կը բարեւեն, անոնց բարեւի պատասխանը կը լինի Գէորգ

2-ովուշի գնդակը: Թշնամիներ յանկարծակիի գալով կը կրակեն հրացանները. կռիւը կը տեւէ երկու ժամ: շուտով կը հեռանան քրդերը՝ իրենց հետ տանելով մէկ սպաննւած և մէկ վիրաւորւած:

8. ԻՇԽՆՁՈՐԻ ԿՈՒԻՒԼ

Ապրիլ 16-ին Խիանքի և Փուսուրի կողմէն եկած էր երկու վաշտ զօրք գոցելու համար Իշխնձորի ճամբան, որպէսզի ժողովրդէն ոչ ոք դուրս չգայ գիւղէն գաւառ գնալու համար: Առիւններու սկիզբը դուէիէն ի վեր՝ վտանգի և յարձակման ենթակայ գիւղերը կամաց-կամաց պարտաւորւած էին քաշիլ դէպի Մասնոյ կեդրոնական մասը՝ գաւառը: Այժմ կարգը եկած էր Իշխնձորցիները տեղափոխելու: Իշխնձորի մէջ, իբրև քաջ կուուղներ կը գտնւէին Մուշեղ, Ապրօն, Լևոն, Մուկուչ և Տէրաէրի տղաները. ասոնք մէկ կողմէն կը կուէին և միւս կողմէն ժողովուրդը կը տեղափոխէին. Թիւրք զօրքին միացած էին նաև Խուլքի բոլոր աշիրէթները: Առիւր սկսելուն՝ հաւարը հասած էր Տալուրիկ: Մմբատ, որ այդ ժամանակ Տալուրիկ կը գտնւէր, չկրնալով իր դիւքերը թողնել, օգնութեան կ'ուզարկէ չլողինքի իշխաններին՝ Պալոյին, Գէւոյին և Օսմանին: Ասոնք մի քանի զինւորներով Իշխնձոր կը հասնին, կը բարձրանան Ասպլուրաքար և կը կուէին զօրքի հետ ճակատ առ ճակատ. իսկ վերևէն ալ ձիւներ առատ կերպով կը թափւի: Երբ Իշխնձորի ժողովուրդը կը փոխադրւի և թշնամիները մութի պատճառով կը քաշւին, մեր կարիճներն ալ կը վերադառնան Տալուրիկ: Թշնամիներէն այդ օրը կըսպաննւին 5 հոգի: Ապրիլ 17-ին Ղահան նամակ մը գրած էր Տալուրիկ

Մմբատին, որպէսզի սա ժողովուրդը կէլիկէուզան փոխադրէ: Միեւնոյն ժամանակ թշնամուն գաշտի մէջ գբաղեցնելու և շթողնելու համար որ իր ամբողջ ուժերը կեդրոնացնէ Սասնոյ վրայ՝ կը կարգադրէ որ Առաքել և Պօղոս հինգ ընկերներով գաշտ գնան այնտեղ ալ կուիներ սարքելու: Ատոնք երբ կուի կը հասնին, կը հանդիպին պալաքցի քրդերու, որոնց հետ 1/2 ժամ կուելէն յետոյ՝ կ'անցնին դէպի Գաշա: Ապրիլ 10-ին պալաքցիներ, Խուլթի քիւրդեր և Մուսապէկի եղբայր Ղասթմ իր աշիրէթով, ընդամէնը 2000 հօգի, կը յարձակին կէլիկէուզանի մի թաղի վրայ, ուր կը կուէր Միսիթար: Կուիը կը տեէ 3 ժամ: Քրդերը կը կորսնցնեն 8 հօգի և 8 հրացան: Այս անգամ կուողներն էին մասնաւորապէս Աւոյի կարապետ, Եղօ, Չաթօ, շուշնամերկցի Առաքել, Գրգօ, քոփեցի Փուրթօ և քանի մը աղբեցիներ ու կէլիկէուզանցիներ:

9. Կէլիի Կոնիւժ

Կառավարութիւնը իր ուժերը աւելի կը կեդրոնացնէր Սասնոյ մէջ. մինչև ապրիլի 18-ը՝ 40 հազար զօրք հաւաքեց Սասնոյ շուրջը: Կառավարութիւնը որոշած էր մի վճռական յարձակումով ջնջել սասունցիներու ուժը և լռեցնել բողոքի ամէն ձայն: Ատանգը անխուսափելի էր: Անդրանիկ իր մօտ կը կանչէ բոլոր զինուորները և կը պատրաստէ ապագայ դիմագրութեան ծրագիրը, կէլիկէուզանի շուրջը կը նշանակէ դիրքեր, կ'որոշէ խմբապետներ ու անոնց օգնականներ, ցոյց կուտայ թէ ո՞վ ինչ դիրքի վրայ պէտք է լինի:

Չաթօն, Փուրթօն, Սրապիօն և մի քանի աղբեցի

կորիճներ կը բռնեն Տավրների վերև մի աւերակ վանքի տեղը: Միսիթարի խուը (կէտիկ) կը բռնեն՝ Մակար, Կարապետ, Եղօն: Մձեղնի (աղբիւր) գլուխը՝ Հաճին, զինուոր Գրիգոր, Օսէլի Աւէն և Կիրակոս: Կարմիր քարերը՝ Սարգիս և Ղազար: Տալաղարայ գլուխը՝ Մոկացին, Քեաթիպ Մանուկ և Ռէս Մանուկ: Բողնոցներ՝ Միսիթար, Ջօսէ Օհան և մի քանի շէնքքցի, սէմալցի ու կէլիկէուզանցի կորիճներ: Քէփրիշէրիֆ խան և Աղլէզի քարերը՝ Գէորգ Չափուշ և Անդրանիկ: Բէրբէրի հովիտի բերանը՝ Աւետիս և Արամ, Ռաջալներ՝ Տիրացու Օհանէսի գոմը՝ Մուրատ և կուրավցի Քեռին:

Ապրիլ 20-ին պէտք եղաւ ամրացնել նաև հետևեալ դիրքերը. — Ամպրների գլուխէն մինչև Շաշկայ-Մուշէն պաշտպանեցին՝ մշեցի Մմբատ և փարկացի Սարգիս: Շիրինակու արտերը՝ Անդրանիկ, Մուրատ և Աւետիս: Խտանայ կողմէն մինչև Փուշփուշի տակը՝ Գէորգ Չափուշ, Արամ, Մմբատ և մոկացի Գրիգոր:

Խւրաքանչիւր խմբի մէջ կը գտնուէր 10 կանոնաւոր հրացան, որոնցմէ 3-4-ը մօսին, մնացածները բերդանկա կանոնաւոր հրացաններուն կը միանային և չախմախիով զինուածներ:

Թշնամին իր թնդանօթները աւելի կը մօտեցնէր և կը գետնդէր մերոնց բռնած դիրքերու դիմաց: Թնդանօթաձգութիւնը երկու եր շարունակեցաւ: Կուի միջոցին Հաճին և զինուոր Գրիգոր իրենց համար նշանակուած դիրքէն աւելի առաջ անցան և սկսան կուրծք կուրծքի կուիը. մերոնցմէ 11 հօգի կը վիրաւորւին ու ետ կը քաշւին նշանակուած դիրքի մէջ: Թշնամու հրացանները քիչ անգամ կը գործէին, բայց թնդանօթները երբէք չլռեցին. մեր դիրքերէն յայտնի չէ ո՞ր մէկի վրայ 32 սումբ ար-

ձակեցաւ. Մէմալի և այս կռիւներուն 15 թնդանօթներ ընդամենը 1,500 ուսմբ թափեցին հայերու գիրքերուն վրայ:

Կռիւն ու դիմագրութիւնը տեւեց մինչև ապրիլի 22-ը: Մերոնց փամփուշտը սպառուելու մօտ էր, ատոր համար չուզեցին երկար դիմագրութեան մէջ իրենց ամբողջ պաշարը սպառել, մտածելով որ մնացածը աւելի նեղ օրւան համար հարկաւոր պիտի լինի: Ալուճակի մէջ որոշեցին պարպել Աէլիէկուզանը, ուր հաւաքւած էր գիւղի բնակչութիւնը, և Գաշտ իջեցնել ժողովուրդը: Զինուորներէն 100 հօգի, ժողովուրդը հետը վերցրեցած՝ ուղեւորեցան դէպի Գաշտ: Աէլիէկուզանի շուրջը, գիրքերէն շարունակեց դիմագրութիւնը, մինչև որ ժողովուրդը պարպւեցաւ:

Անդրանիկ, Վահան և Գէորգ Զափուշ բարձրացան Արուշէկ՝ այնտեղ շարունակելու կռիւը: Իսկ Մուրատ, Մմբատ, Քարհատ, Աւետիս և անոնց հետ եղող զինուորները, ընդամենը 115 հօգի, ժողովուրդը անցկացնելէ և դէպի Գաշտը ճամբելէ յետոյ, կ'ուզեւորէին ուրիշ ճանապարհով մը դէպի Գաշտ: Անոնց միացեր էին նաև թիւրք զինուորներէն 4 հօգի, որոնցմէ մէկը՝ մասնաւորապէս լաւ կը կուէր քիւրդերու և զօրքերու դէմ:

10. ԲՈՓԻ ԿՌԻՒԼ

Խուճը կը հասնի Ծովասարի տակ Բարձր-Ատուածածնայ աւերակ վանքը, ուղիղ կէսօրին: Մմբատ, զրան վրայ պահպանութիւն ըրած ատեն՝ յանկարծ կը նկատէ, որ Տափրկի կողմէն մեծ բազմութիւն մը կը յառաջանայ: Հետագիտակը պարզ ցոյց կուտայ, որ ատոնք թշնամու

զօրքեր էին. իսկ Քոփի կողմէն ալ կըսկսի արշաւել քիւրդերու խուճը: Մեր տղայք երեք կէտերէ գիրքեր կը բռնեն. — Մմբատ և Գրիգոր կը բռնեն Ծովասարի մօտ գտնուող մի գոմ: Քարհատ և Արամ կը յարձակին Քոփիի կողմէն եկող թշնամու վրայ, իսկ Մուրատ և Աւետիս կը բռնեն Տափրկի կողմը: Կռիւը շատ սաստիկ կը լինի: Մերոնցմէ կըսպաննէին կուրպցի Մխիթար և Համբօն, որոնք մէկ հասիկ էին իրենց կռանդով ու քաջութեամբ, կը վերաւորին Համբօ, մշեցի Արամ և խաթցի Համբարձուակ: Մերոնց գիրքերը անբաւական կը լինին պաշտպանելու և թշնամիներուն ետ քշելու, հարկաւոր կը լինի անպատճառ ջուրը անցնել և յարձակել անոնց վրայ: Աերջապէս հաղիւ յարմար տեղ մը գտնելով — այնքան յորդառատ էր ջուրը — Աւետիս և Հաճի Գէւօն կը յաջողին անցնել միւս ափը: Անոնց կը հետեւին և ուրիշներ: Զուրը անցնողները դիմացի ափէն, իսկ մնացողները այս ափէն՝ թշնամին առջևը ձգած, կըսկսին գնդակահարել: Յանկարծ ետևի կողմէն կը լսին հրացաններու ձայներ. Ծովասարի կողմէն եկող խուճ մը սասուեցիներ էին ասոնք, որոնք իրենց հետ ունենալով Աէլիէկուզանի Տէրաէրը՝ օգնութեան կուգային. մերոնք առաջին անգամ չեն կրնար գանոնք ճանչնալ և թշնամիներու տեղ ընդունելով՝ հրացանները կը դարձնեն անոնց վրայ: Աերպով մը կ'իմացելի որ ատոնք օգնութեան եկողներ են և երբ կը հասնին՝ միացած ուժով կըսկսկին յառաջ քալել: Տղայք կը վերցնեն Մխիթարի և Համբօյի հրացաններն ու դէքերը: Տէրաէրը կը հաղորդէ գանոնք և բոլորը միտան ջուրը կը մտնեն դիմացի ափը անցնելու: Մութը կը կօխէ. թշնամին թէև կը քաշուի բայց մերոնք ալ իրարմէ բաժնւած լինելով չեն կրնար նորէն

իրար գտնել: Աւետիս, որ մի քանի զինւորներով բռնած կը լինի Տափըկի ճանապարհը՝ անգամ մ'ալ չերենար. ուրիշ փոքրիկ խումբ մ'ալ անգիտակցաբար կը բռնէ տարբեր ուղղութիւն մը. խմբի երրորդ և ամենամեծ մասը, որ բաղկացած կը լինի 70 հոգիէ, կ'որոշէ բարձրանալ Աուլթըք լեռը և այնտեղէն իջնել Գաշտ: Մմբատ կը պահէ խմբի ետեւի մասը:

Սպիտակ Աուլթըք իր ձիւնապատ և սառցապատ փէշերը կը փռէր խմբի ոտքերուն տակ, իսկ լեռան կատարներէն փչող կատաղի հիւսիսը իր սարսուռը կը տարածէր խմբի մէջ: Մէկ կողմէն երեք օրւան քաղցը, միւս կողմէն ցուրտ քամին, որ միայն անխնայ կերպով կը ծեծէր իր առջև գտնուող մարմիններուն, կամաց-կամաց կը քամէր խմբի վերջին ուժերը: Աերջապէս երկու հոգի սառած ու դադրած՝ ցած կ'իյնան ճանապարհի վրայ. ընկերները կը վերցնեն հրացաններն ու կը շարունակեն քալել: Ամբողջ տաս ժամ լեռան վրայ թափառելէն յետոյ՝ առաւօտեան արշալոյսին, խումբը կը հասնի Սիմ լեռան գագաթը՝ Ծիրնկատար: Անոր առջև կը տարածւէր նոսր մշուշով պատած Մշոյ դաշտի ընդարձակ տարածութիւնը: Յերեկով ցած իջնել՝ կը նշանակէր յայտնապէս վտանգւիլ, որովհետև լեռան սպիտակ ֆօնի վրայ կատարուող շարժումը դիմացէն դիտողի ուշադրութիւնը պիտի հրաւիրէր: Այդ պատճառով, հակառակ լեռան կատարի ծայրայեղ սառնամանիքին՝ խումբը կ'որոշէ ցերեկը այնտեղ անցնել, մինչև մթնիլը: Մմբատ և Աէլիէկուզանի Տէրաէրը կ'ուղարկւին Հաւատորիկ հաց բերելու: Ճանապարհին անոնք կը հանդիպին երկու հաւատորիկցիներու, որոնք անոնց քիչ մը ուտելիք տալէ յետոյ, կը յայտնեն, որ գիւղին մէջ կան

30 թիւքը զինւորներ: Գիւղացիները տեղեկութիւններ ստանալով խմբի կացութեան մասին՝ անմիջապէս գիւղը կը վերագառնան և իմաց կուտան խմբի գալը: Ար պատրաստեն բաւական մեծ պաշար և կ'ուղարկեն խմբին: Մինչ այս, մինչ այն, սառնամանիքէն անկարելի կը լինի խմբին լեռան կատարը մնալ, ուստի նա կամաց կամաց, աննկատելի կերպով ցած կ'իջնէ, ձորի մը մէջ կրակ կը վառէ և կըսպասէ: Մմբատ և տէրաէր հեռուէն նկատելով բարձրացող ծուխը՝ կը գուշակեն, որ ընկերներն են, և փոխանակ լեռը բարձրանալու, ուր ժամադիր եղած էին և ուր բարձրանալը բոլորովին անկարելի էր դարձեր իրենց համար, իրենց քայլերը կ'ուղղեն դէպի ծուխը: Երբոր ընկերները կը նկատեն զանոնք, հաց, հաց պուրով առաջ կը վազեն. անոնք կերպով մը կը հանդարտեցնեն իրարանցումի մէջ ընկած ընկերները և յոյս կուտան, որ շուտով կըստանան իրենց ուղածը:

Աերջապէս, քիչ ժամանակ անցնելէ յետոյ, հեռուէն, գիւղի կողմէն կ'երևին երկու շալակաւորներ: Ատոնք հաց և ուտելիք բերողներն էին: Տղայոց ուրախութիւնը անպատմելի էր... Ար բաժնւի հացը և խումբը չորս օրւայ քաղցածութենէ յետոյ՝ ցամաք հացով փառաւոր ճաշ մը կ'ընէ: Բայց սովածները մինակ իրենք չէին... ետեւ կային ուրիշ խմբեր, անոնք ալ հաց չունէին... պէտք էր բաժիններէն մաս մը հաւաքել ու անոնց զբոհել. որպէսզի քիչ մը ուժ առնեն, գան իրենց հասնին. և տղայքը աւին... Մի քանի ժամուան մէջ պաշարը արդէն պատրաստ՝ կ'ուղարկւի: Ետեւ մնացող տղաները կը հասնին, բայց ի՞նչ... միօրեայ ճամբու տանջանքէն և ցրտէն գրեթէ անձանաչելի և կմախք դարձած:

Խումբը այժմ կը գտնուէր Գաշտին մէջ:

Քոփի կուլին մէջ քիւրդերէն սպաննեցան 17 և վիրաւորեցան 14 հոգի. իսկ հայերէն գտնեցաւ մէկ սպաննեաձ, մէկ ծանր վիրաւորեաձ, որ քանի մը օրէն մեռաւ և երկու հոգի ալ ստառած:

11. ԿԸՌԸՇԻԿԻ, ԾՈՎԱՍՍՍՐԻ
ԵՒ ԲԵՐԳՍԿԻ ԿՌԻՒՆԵՐԸ

Երբ կուտղներու մէկ մեծ մասը ժողովուրդի հետ կ'ուղևորելի զէպի Գաշտ, Անգրանիկ, Վահան և Գէորգ Չափուշ կը մնան Սասուն, աննւածելի լեռները, շարունակելու անհաւասար կռիւր: Անգրանիկ և Մակար կ'ամբանան Խիպու քարի վրայ. իսկ Գէորգ, Խօն կը բռնեն Սևտոր քարի տակը: Ապրիլ 22-էն մինչև մայիս 1-ը՝ մեր խմբապետները լերան արծիւներու նման մի մի քարի վրայ թռտած, իրենց տալւորիկցի և իշխնձորցի քաջարի զինւորներու հետ՝ կը շարունակեն կռիւր փոխադարձ յաջողութիւններով:

Մայիս 2-ին կռիւր կը փոխադրուի Ծովասարի կողմը. թշնամին անգամ մ'ալ կը բերէ թնդանօթները և կը փորձէ ըմբոստ լեռներուն դէմ: Բայց անյաջող:

Երբոր մեր զինւորներու խումբը Գաշտ կը հասնի արգէն, Առաքել, Պօղոս և մի քանի ընկերներ կը զետեղուին Բերդակի գիւղին մէջ: Առաւմարութիւնը թշնամուն յատուկ հոտաուութեամբ կ'իմանայ անոնց ներկայութիւնը և 300 զօրքով կը պաշարէ գիւղը: Արսկսի խուզարկութիւն և թալան: Մերոնք դուրս կը նետուին սուներէն և կռիւր կըսկսի: Բերդակցի հայ զինւոր մը, Անգրիկ անունով, երբ կը լսէ կուլի ձայնը՝ դուրս կը նետուի իր անէն և ձակատ առ ձակատ կը պատահի զինւորի մը:

երկուսն ալ կ'ուզեն հրացանները իրարու կրծքին, բայց նոյն վայրկեանին վրայ կը հասնի Անգրիկի կինը, կը յարձակի զինւորի վրայ և բռունցքի հարւածներով կը ծածկէ անոր գլուխը, ակնթարթի մը մէջ կը խէ հրացանը ձեռքէն ու կըսկսի կոթով հարւածներ իջեցնել անոր կրծքին: Թիւրքը գլուխը կորսնցուցած՝ շի կրնար հաշիւ տալ իր հետ կատարեաձի մասին, և սեղացող հարւածներու առջևէն կրնակի վրայ յետ-յետ կը քաշուի ու կը ծիծաղի իր անսահման քաջութեան վրայ, որ ազատեց կնոջ մը ձեռքէն: Երբ կը տեսնէ, որ հրացանն ալ կորսուած է իր համար, կը կանչէ հեռուէն և կ'ըստ. «Եէտի թանէ ֆիշէնի վար իշխնտէ» (եօթ հաս փամփուշտ կայ մէջը):

Հրացանաձգութեան ձայները լսելով՝ Արաղէն, Առաքելոց վանքէն և Հաւատարիկէն զօրքեր կուգան օգնութեան: Առիւր կը տեւէ մինչև մուտ իրենցը: Մերոնք կը վերցնեն զօրքերէն խլած փամփուշտ, զիտակ և շ. ու կը բարձրանան լեռը: Արովհետև խումբը բաւական մեծ էր զիւղերու մէջ աննկատելի լինելու համար, կը բաժնուի երկու մասի: Մէկ մասը կ'երթայ Մկրագոմ՝ Տէրաէրի, Սմբատի, Պօղոսի և Արամի առաջնորդութեամբ:

12. ՄԿՐԱԳՈՄԻ ԿՌԻՒՆԸ

Օր մը գիւղին կը մօտենան խումբ մը թիւրք զօրքեր: Ռէսը անոնց զիմացը կ'ելնէ իմանալու համար, թէ ի՞նչ նպատակով է իրենց այցելութիւնը: Նպատակ... խումբ մը թիւրք զօրք հայ գիւղ մը մտնէ, ի՞նչ հարկ կայ նպատակը հարցնել, պէտք է ուտէ, խմէ, թալնէ,

Թափէ, ընտանիքի սրբութիւնը ոսնակոխ ընէ ու անցնի երթայ:

Խուժընէ կը բաժնուին քանի մը զօրքեր՝ գիւղը գնալու և իրիկան քէֆի համար պատրաստութիւններ տեսնելու: Յանկարծ գիւղին մէջ հրացաններ կը պայթին և գնդակները կը թռչին դէպի մօտեցողները: Թշնամին անմիջապէս դիւրքեր կը բռնէ ու կըսկսի պատասխանել: Խմբի ձիերը հրացաններու ձայնէն խրտչելով բոլորն ալ կը փախչին և գիւղը կը թափուին: Սմբատ կը վերցնէ ձիերէն երկուսը և երկու ընկերի տալով կ'ուղարկէ Արար՝ կուէ լուրը Մուրատին հաղորդելու: Ասիւր կը առնէ մինչև իրիկուն: Երեկոյեան՝ հեռուէն կը նկատեն առաջացող մեծ բազմութիւն մը. երբ բազմութիւնը բաւական կը մօտենայ, անոնց մէջէն որոշ կերպով կը լսին ձայներ՝ « կուեցէ՛ք տղերք, կուեցէ՛ք, հա՛ հասանք »: Ասոնք պալաքցի քիւրդեր էին, որոնք հայերէն խօսելով կ'ուզէին սխալեցնել մերոնք, իրենց օգնութեան եկողներ կարծել տալով և յանկարծակի կերպով պաշարելով: Բայց շուտով կը պարզուի անոնց կեղծիքը: Տղայք կըսկսին անխնայ կրակ թափել մօտեցողներուն վրայ: Միւս կողմէն ալ գիւղէն դուրս կուգայ տղաներէն մաս մը և դիւր կը բռնէ գիւղին շրջակաները: Երբ մութը բոլորովին կը կոխէ, գիւղի մէջ մնացողներն ալ դուրս կ'երևն և բոլորը միասին կը հեռանան գիւղէն: Խուժըն կ'որոշէ Յունան գնալ. որովհետև յարմարութիւն չկար Մեղրագետի հարաւային ափը անցնել, ուր աւելի ապահով կը լինէին: Այդ գիտաւորութեամբ, երբ Յունանի ճամբան բռնած ուղիդ արեւմուտք կ'երթան՝ յանկարծ գետի ափին մօտ աղմուկ մը կը լսեն. դա նորշէնցի հայ մ'էր, որ տօփով (լաստ) միւս ափը կ'անցնէր իր արտերը աչքէ

անցնելու: Տղայք ձայն կուտան գիւղացուն, որ կուգայ և իր տօփը սիրով կը գնէ տղայոց տրամադրութեան տակ: Քիչ վերջը խուժընը զիմացի ափը կ'անցնի ու կը բռնէ Ալվատինձի ճամբան:

Մկրագովի կուէն մէջ թիւրքերէն կըսպաննուի մէկ յիսնապետ և 11 զինուոր. իսկ մերոնցմէ ո՛չ մէկ կուստ:

Այդ միևնոյն օրը Խասգեղի մօտերը կըսպաննուին զօրքերէն երեք հայ հօտաղներ, որոնց մարմինները ժողովուրդը կը վերցնէ կը գնէ եկեղեցին: Պատահաբար այդ օրը գիւղը կուգայ անգլիական հիւպատոսը և անձամբ կը տեսնէ երեք անմեղ զոհերը:

13. ԴԵՐԸՔԻ (Աշտիշատ) ԵՒ ԿՈՒՐԱՎՈՒԻ ԿՈՒՒՆԵՐԸ

Դերքի մէջ կը գտնուէին հայ զինուորներէն և հօգի. քիւրդերը կ'իմանան այդ և կ'երթան գիւղացիներէն կը պահանջեն անպայման կերպով: Մերոնք պարտաւորուած կը լինին կուելով դուրս քշել զանոնք գիւղէն: Մութը կոխելուն երբ կը հեռանան, ճանապարհին կը հանդիպին Քեռիին, որ կուէ ձայնն առած՝ Աուրավուէն օգնութեան կուգար: Հետեւեալ օր քիւրդերը կը փորձեն երէկան կուէն վրէժը անգէն և անպաշտպան գիւղացիներէն լուծել. կը յարձակին գիւղին վրայ և կըսկսին թախել. կըսպաննեն նաև ութ հայեր:

Քեռին նորէն կը վերագառնայ Աուրավու: Բայց այնտեղ նկատելով, որ չպիտի կրնայ ապահով լինիլ կառավարութեան և քիւրդերու հետապնդումներէն՝ գիւղացիներու խնդրանքով իր համար կը փնտուէ ուրիշ տեղի

յարմար տեղ մը: Մուրատ գետի ափին սարքել կուտայ գետնափոր մը և հոն կը մնայ մի ժամանակ իր վեց ընկերներու հետ. ո՛չ ոք չէր գիտեր Քեռիի նոր թաղըստավայրի մասին՝ բացի գիւղէն հաց բերողէն: Մի օր երբ դուրս գտնւած ընկերներէն մէկը կ'ուզէ ներս մտնել՝ կը նկատուի թիւրք զինուորներէ: Թիւրքերը կուգան գետին ափը, ուր կ'աշխատի եղեր իր արտին մէջ գիւղացի մը. այդ արտին բոլորովին մօտ մի տեղ գրւած կ'ըլլայ ցաք, վեր կը վերցնեն այդ ցաքը ու տակը կը տեսնեն գետնափոր մը: Գետնափորի եզերքին զինուորներ կ'երևին թէ չէ՝ ներսէն յանկարծ կ'արձակուին միանգամէն եօթն հրացաններ. զօրքերը կը պաշարեն գետնափորի անցքը և կըսկսին գնդակներ տեղալ ներս: Այնտեղ կըսպաննուի Քեռին իր վեց ընկերներով: Թիւրքերը կը վերագառնան գիւղը, և կարծես սիրտ առած իրենց թափած արիւնէն՝ կըսկսին համարձակապէս ծեծել, հայհոյել և թալնել գիւղացիները, « խընդըր կեափուր, Ֆէտայի սաքլանա պիլիբսիզ » (խոզ հայեր, Ֆէգայի պահել կ'իմանաք), ըսելով:

14. ՄԲԱՂԱՆԱՅ ԵՒ ԳՈՄԵՐԻ ԿՈՒԻՆՆԵՐԸ

Վահան երեք զինուորներով քաշուր էր Մրազանայ սար: Անդրանիկ նամակ կը գրէ Գէորգ Չափուշին, որ Վահանը վերցնէ ու Գաշա բերէ: Գէորգ Չափուշ կ'ուզարկէ իրեններէ երկու հոգի՝ Վահանը իր մօտ բերելու, որպէսզի միտսին ուղևորին Գաշա: Տղաները կուգան և Վահանին կը յանձնեն Գէորգ Չափուշի նամակը: Վահանը կ'որոշէ տեղ մը, ուր նամակաբերներ գիշեր-

ւանց կրակ պիտի վառէին, որպէսզի ինքը այդ նշանը տեսնելով գար և անոնց միանար: Նամակաբերներ կրակը կը վառեն, իրենց արւած հրահանգին համաձայն, բայց կրակը կը վառուի ամբողջ գիշեր զուր տեղ. առաւօտեան մօտ միայն Վահան կը հասնի ժամադրավայրը, երբ արդէն լոյսը բացւած էր: Գիմացի բլուրներէ զօրքերը կը նկատեն գանոնք ու կը հետեւին. մերոնք պարտաւորւած կը լինին կուր. բայց կուի մէջ կ'իյնայ Վահանը. կըսպաննուի նաև ընկեր մը. միւսները վերցնելով զէնքերը և Վահանի պայուսակը կը հեռանան:

Վահանի մահուան լուրը հասնելուն՝ Գէորգ Չափուշ ինքը մինակ կ'երթայ Անդրանիկի մօտ: Առաւօտարու թիւրք, որ ամենախիստ կերպով կը հետուէր Անդրանիկի հետքը գտնելու համար, օր մը կ'իմանայ որ նա Գոմեր կը գտնուի. անմիջապէս պաշարել կուտայ գիւղը քիւրդերով ու զօրքերով: Անդրանիկ կը դիմադրէ շատ յաջող կերպով. կուի մէջ կըսպաննուին 7 քիւրդ և մի հայ: Մութը կոխելուն կը քաշուր գէպի լնու:

15. ՏԵՐՔԷՎԱՆԻԻ, ՍՐԱՂԻ ԵՒ ԲԵՐԴԱԿԻ ԿՈՒԻՆՆԵՐԸ

Առաւօտարու թեան հետապնդումները տեղի պէտք է տային նորանոր կռիւներու: Անգամ մը մերոնցմէ խուճը մը զինուորներ կը գտնուէին Տէրքէվանք. թիւրքեր և քիւրդեր իմանալով այդ՝ կը պաշարեն գիւղը. նորէն կըսկսի կռիւ, նորէն կը վազէ արիւն: Առաքելոց վանքէն, Բերդակէն և շրջականերէն կուի տեղը կը թափին զօրքեր ու քիւրդեր. մերոնք գիւղին մէջ բաւական կուեւէ վերջ կը քաշուին Շարան քարեր, ուր կը շարունակուի հրա-

ցանձգութիւնը: Թշնամիներէն կըսպաննելի Ան հոգի: Կեր աղայոց քաշուէն վերջ սակայն սարսափելի կ'ըլլայ գիւղացիներու գրութիւնը. թրքական բարբարոսութիւնը անխնայ կերպով կ'աւերէ ամբողջ գիւղը, կըսպաննելին ՅՅ հոգի, կը վերաւորեն շատեր. իսկ գիւղացու կայքը ամբողջապէս կը թաշնէի: Հրացանաձգութեան ձայնէն Մուշէն կոտորածի տեղը կը հասնին Փրանսական և անգլիական հիւպատոսները ու ականատես կը լինին կոտորածին ու թաշնին, որոնք սակայն անմիջապէս կը դադրին:

Մի անգամ՝ հայ զինուորներէն խումբ մը կ'իջնէ Արաղի մօտերը և գիւղ կ'ուզարկէ զինուորներէն մէկը՝ հաց բերելու. գիւղէն թիւրքերը կը նկատեն հաց փոխադրողը ու կը հեռան անոր մինչև խումբի իջած վայրը. տեղի կ'ունենայ փոքրիկ ընդհարում մը. մերոնք կը քաշուին դէպի Բերդակ. հրացանի ձայնէն Հաւատորիկի զօրքերը շուտով կուտն տեղը կը հասնին ու կը միանան Արաղի թիւրքերուն: Բերդակի մօտ՝ երբ մերոնք կը հասնին, անյաջող ընդհարումէ մը յետոյ՝ գիւղը կը մտնեն և ինչ որ չեն կրցեր ընել ֆէրայիներուն, կ'ընեն խաղաղ գիւղացուն. դռները կոտրելէն, շատերը լաւ մը ծեծելէն ու թաշնելէն յետոյ կը մեկնին:

16. ԳՈՄՍԻ ԿՈՒԻԻԸ

Մուրատ Գաշա իջնելէ յետոյ՝ երկար չմնաց այնտեղ. քանի մը ընկերներով Շամ գնաց փամփուշտ փոխադրելու, որովհետև փամփուշտի պաշար՝ գրեթէ սպառուած էր: Ճամբան տեղ մը ընդհարում կը պատահի զօրքերու և իրենց միջև, բայց այդ արգելք չեղաւ, որ անոնք

յաջողութեամբ Գաշա երթային ու նորէն վերագանա-
յին Գաշաէն:

Գոմս գիւղը կը գտնուէր թիւրք աղա մը, Հաճի-Ալի անունով, որ գիւղացիները կողոպտելով կարողացեր էր մեծ հարստութիւն զիջել և գիւղացիներու վրայ սանձարձակ գործ կը դնէր ամէն տեսակ բռնութիւն: Օր մը գիւղէն կին մը արա գացեր էր հասկաքաղ ընելու և վերագարձեր էր գիւղ աղան երբ կը նկատէ այդ կնոջ վրայ կը յարձակի, կը ծեծէ ու կը հայհոյէ, թէ ինչո՞ւ առանց հրամանի իր արտէն հասկաքաղ բրած էր. ապա կը վերցնէ հասկերն և ցորենը կը ցրէ ու կը փձացնէ: Ամբողջ օրը արևի առաջ տաքութենէն տապալկելի ինչո՞ւ համար, — հաւաքելու այն՝ որ երկնքի թռչուններուն իսկ չէ արգիւլած և որ իզուր պիտի փձանար արտին մէջ. — արիւն-բրտնքով ձեռք բերած քանի մը հատիկներու համար ծեծելի ու անխնայ անպատելի... Անգութ բաղդ, որ ոչ մի ժամանակ չգիտես խնայել թշուախն...

Խեղճ կինը դէպի երկնք կը տարածէ ձեռքերը և վշտագին կը կանչէ երկնքի երեսին. «Ո՛վ Աստուած, եթէ դու մեր պապերի Աստուածն ես, մինչև իրիկուն այս անօրէնին դատը կը տեսնես»:

Եւ պապերի Աստուածը ուզարկեց դատաւորներ անօրէնին համար. դատեց անիկա ամենաարդար դատով:

Մի քանի օրէ ի վեր գիւղին մէջ պահած էին մեր զինուորներէն մի քանիները: Այդ օրը՝ երբ տեղի ունեցաւ տխուր միջադէպը, իրիկան կողմ զինուորներէն Պօզոս դուրս կ'ընէ գիւղի մէջ ման գալու. աղան նկատելով անոր օտարտաի դէմքը, կը մօտենայ և կըսկսի հարցութիւններ զայն Բայց ատով ալ չբաւականանալով կ'ուզէ իր աղայութիւնը ցոյց տալ՝ անպատելով ու հայհոյելով

Պօղոս կը պատասխանէ միեւնոյն ձևով, կը յարձակի վրան ու կ'արձակէ իր ատրճանակը. քաջ թիւրքը կերպով մը կ'ազատի Պօղոսի ձեռքէն և կը փախչի: Ազան կը զինւի անմիջապէս, հետը կ'առնէ նաև երկու ընկեր և կուզայ ուղիղ այն տան դիմաց գիրք բռնելու, ուր մերոնք կը գտնուէին: Մերոնցմէ մաս մը կը բաժնուի և երբ ազան իր ընկերներով ազայոց գիրքի վրայ գնդակներ արձակելով զբաղած էր, մերոնք կ'երթան հակառակ կողմէն և կ'ուզղեն հրացանները ուղիղ անոնց մէջքին. երեք հրացաններ կը պարպւին և երեք թշնամիներն ալ իրարու վրայ կը գորւին: Այդ օր գիւղին մէջ թշնամիներէն կըսպաննուին ընդամէնը հինգ հօգի: Տղայք 1 1/2 ժամէան կուրէն յետոյ՝ կը վերցնեն սպանածներու գէնքերը, կ'այրեն անոնց աները ու կը հեռանան: Շրջակայ գիւղերէն քիւրդեր և թիւրքեր կ'աճապարեն օգնութեան, բայց Ֆէդայու մօսիները ժամանակ չեն տար անոնց աւելի առաջանալու (յուլիս 8):

Հաճի-Ալի աղայի սպանութեան լուրը շուտով տարածւեցաւ ամբողջ Գաշաի մէջ. շատ գիւղերէ նման աղաներ սարսափահար Մուշ թափւեցան, թողնելով իրենց քէօշկերը, կառավարութենէն պաշտպանութիւն խնդրելու համար:

17. ԿՈՒՐՍԱՎԱՅԻ ԿՈՒԻՒՆԵՐԸ

Գատարկ է Սասուն. լերան գագանները կ'այցելեն այն բնակութիւնները, ուր մի ժամանակ սասունցի խաղաղ ընտանիքը կը ծւարէր. տուներու փոխարէն աւերակներու կոյտեր միայն կ'երևին: Ժիր և առոյգ սասունցու փոխարէն քաղցած ու մերկանդամ կմախքներ

կը շրջին Մշոյ փողոցները: Իրաւունքի ձայնը շարաշար խեղդող բռնութիւնը անզգամօրէն քթի տակէն կը ծիծաղի. միայն մի հօգ ունի, որ կը ծանրանայ անոր սրտի վրայ, այդ հօգէն ալ կ'ազատի, եթէ Անդրանիկի գլուխը ձեռք բերէ: Հրէ՛շ, որ մի կողմէն գիտէ արեան մէջ խեղդել մարդկային իրաւունքի և ազատութեան ձայնը և միւս կողմէ սարկութեան, ամենազարկի գերութեան շղթաներով կաշկանդել իր ձակաի քրտինքով ապրող ժողովր ի մը աշխատող ձեռները: Երբ կ'իյնան շղթաները այդ ձեռքերէ, երբ կը ծլի ազատութեան բողբոջը արիւնով ողողած հողի մէջ: Այսպիսի մտքեր կ'անցնէին գլխով, այսպիսի հարցեր կը ծագէին այնտեղ, երբ հայ Ֆէդային հրացանի փողին կրթնած՝ երէկւան անցքերը կը յիշէր: Արէ՛ժ կը պահանջէին մեզմէ. լուծեցի՞նք այդ վրէժը, արգարացուցի՞նք այնքան յոյսերը: Բայց թշնամին անողորմ է, նա միշտ պարտական կը թողու քեզ. կ'ուզեն հին վրէժը լուծած համարել: Յիշէ՛ երէկը, դեռ տաք են Հրայրի և ընկերներու գիակները, դեռ արեան մէջ կը լողան Աահանի և բազում սասունցիներու մարմինները և ստոնք բոլորը վրէժ կ'աղաղակեն. վրէժ, այն, անմահ հօգիներ, մենք ողջ մնացողներս ձեզ կը միանանք շուտով... Արթափուի հայ Ֆէդան, ձեռք կ'առնէ հրացանը, տենդոտ նայածքով կը քննէ պատրօնաշար, քանի մը փամփուշտ միայն մնացեր է այնտեղ... Ի՞նչ արած, կը մըմնջէ ինքնիրեն, աւելին չունիմ...

Անդրանիկ և Գէորգ Չափուշ նորէն Սասուն գնացեր էին: Յուլիս 10-ին անոնք կը վերադառնան անկէ և Բերդակ գիւղին մէջ ընկերներ կը գտնեն: Այնտեղ Անդրանիկ կ'որոշէ նախ քան զէնք վար ընելը, գործածել վերջին փամփուշտը՝ կառավարութեան մի անգամ ալ մի

լաւ հարւած տարու համար: Յուլիսի 16-ին Անդրա-
 նիկ մօտ Յէ հօգիէ բազկացած խմրով Կուրափա գնաց:
 Խմրի համար նշանակեցան նոր տամնապետներ և անոնց
 օգնականներ: Գեւ մէկ օր էր որ խումբը գիւղը մտնու
 էր, հետեւեալ օրը ժամը 5-ին լուր կուտան, որ 80-ի
 չափ զօրք գիւղը կուգայ: Գիւղապետը կը դիմաւորէ
 անոնց՝ գերեզմանոցը կը տանի, ուր բոլորն ալ կըստանան
 ուտելիք: Բայց այդքանով անոնք չեն բաւականանար, կը
 մանեն գիւղը և կըսկսին աներէ բռնի պահանջներ ընել.
 զօրքերէն մէկը կ'ուզէ լրբարար վարելի հայ կնոջ մը
 պատի հետ, կինը ահաբեկած ձիւ մը կ'արձակէ ու կը
 փախչի: Անդրանիկ լաւ կը դիտէ անցած դարձածը:
 Խումբը չորս մասի էր բաժնւած. զօրքերէն մէկը կը
 մտանայ այն գրան, ուր Առաքելի տամնակը կը գըտ-
 նուէր. կը ձեռնէ դուռը, տղանցը կ'ուզեն դուրս նետ-
 ւել. բայց Առաքել տակաւին կըսպասեցնէ. գրան արանք-
 ներէն զինուորը լաւ կերպով կը նկատէ ներս եղողները
 և «Աէլին, պուրտա ֆէտայի վար» կանչելով ձայն կու-
 տայ միւս ընկերներուն: Շուտով կը հաւաքին թիւրք
 զինուորները ու կը պաշարեն տունը: Անդրանիկ միւս երեք
 խմբերը պատրաստ կը պահէ, բայց քիչ մը ևս կըսպասէ,
 որ զօրքերը աւելի հաւաքին, որպէսզի իրենց գնդակ-
 ներն ալ առատ հունձ ընեն: Յանկարծ երեք կողմերէ
 կը պայթին հրացանները, թիւրքերը կ'իյնան դիակ
 դիակի վրայ. խուճապը կըսկսի. մի մասը հազիւ կը կա-
 րողանայ գիւղի աթարներու կոյտերու ետև և գերեզմա-
 նոցին մէջ զիրք բռնել: Մերոնք՝ «վրէժ Սեդրաքի, Սա-
 րոյի, Քեռիի, վրէժ» կանչելով կը թռչին անոնց ետևէն:
 Գէորգ Չափուշ և Մուրատ կ'արշաւեն դէպի գերեզմա-
 նատունը, անոնց ետևէն կը վազեն գիւղը գտնուող թիւր-

քերու մէկ մասը, երկու կողմն ալ կըսկսի կատաղի կռիւ-
 մը, գրեթէ կուրծք առ կուրծք: Կը հասնին շուտով Յըմ-
 բաա, Իսն, Պօղոս, Ասուր. զօրքերու զիակներով կը
 ծածկւի գերեզմանատունը, ողջ մնացողները կերպով մը
 կ'ազատեն իրենց վրէխը: Իսկ զօրապետը՝ որ մի րոպէ
 առաջ խրոխտ հրամաններ կ'արձակէր. այժմ սպիտակ
 երեսաբրիչը վիզը փաթթած այնպէս կը փախչէր. որ
 որսկան շունը չպիտի կրնար անշուշտ ետևէն հասնիլ:

Երբ գիւղը բոլորովին պարպւած էր թիւրքերէն,
 Անդրանիկ զիրքերով կ'ամրացնէ գիւղը: Եկեղեցու շէնքը
 գիւղի աներէն ամենարարձրը լինելով. անոր կտուրը
 զիրքեր շինել կուտայ: Եկեղեցու դանգակները կըսկսին
 հնչել՝ շրջակայ գիւղերուն իմաց աալու կուի մասին:
 Իսն, Մարտա և Պօղոս բռնել էին գիւղի հարաւային
 կողմը, Միրոն և Հասրաթ՝ արևելեան կողմ, Առաքել,
 Աւետիս, Մէշէտին՝ հիւսիսային կողմ, իսկ արևմտեան
 կողմ՝ եկեղեցու կտուրի զիրքերը՝ Յովհաննէս, Արամ,
 Ասուր և ուրիշ չորս ընկերներ: Աննկարագրելի է մե-
 րոնց ոգևորութիւնը, մէկը կ'երգէր, միւսները կը պա-
 րէին և այսպէս օգևորիչ ուրախութիւն կը տիրէր զիր-
 քերու վրայ: Քիչ մը յետոյ կուգայ Արայ-պէյ 60-70
 ձիաւորներու գլուխ անցած: Մեր զիրքերէն մեկնող մի
 շարածձի գնդակ վար կը գլորէ առաջին ձիաւորը: ձին
 կը փախչի և գիւղը կուգայ: Այսպէս կը կատարեն յե-
 զափօխականները պատուոյ և ընդունելութեան պարտքը:
 Շուտով հաւարի կը հասնին Ավրայէն, Սուլախէն, Մատ-
 նափանքէն և ուրիշ գիւղերէ շատ մը թիւրքեր ու չէր-
 քէգներ: Կուրը կը շարունակէր, գանգակները կը հըն-
 չէին, գրոշակը կը ծածանուէր:

Անդրանիկ կ'ուզարկէ Մուրատը, բոլոր զիրքերուն

իմաց տալու, որ մուժը կոխելուն ժամը կէսին բոլորը կազմ ու պատրաստ սպասեն սուլիչի ձայնին՝ հաւաքւելու Մուրատ գետի ափը: Արողած ժամուն խումբը կը գրտնրէի այնտեղ և գիշերւան լուռութեան մէջ կ'անցնէի ջրէն ու կը հեռանայ: Գիւղի փողոցներէն անցնելու ատեն տղայք կը նկատեն տան մը սեմին վրայ ընկած երեխայ մը, զայն հետերնին կը վերցնեն ու ճանապարհի վրայ գտնուող գիւղ մը կը յանձնեն խնամելու համար: Տղայոց մեկնելէն յետոյ, թշնամիները բաւական կը շարունակեն հրացանաձգութիւնը: Մշոյ կողմէն ալ ճամբայ ընկած կը լինի մի նոր գունդ երեք թնդանօթներով զէպի Աուրափա:

Աուրափայի հրգեհման ժամանակ, երբ բնակիչները սարսափահար կը փախչէին զէպի Ախչան, այնտեղի միւսիքը գուրս կը փնտէ գանոնք ու չընդունիր գիւղին մէջ, ասոր վրայ ժողովուրդը և հայ զինուորներէն չորս հոգի կը յարձակին միւստիրի և ժանտարմներու վրայ և լաւ մը կը ծեծեն գանոնք:

18. ՇէՅՅՈՒՒՄՈՒՅԻ ԵՒ ՇԱՄԻՐԱՄԻ
ԿՈՒՒՆԵՐԸ

Յուլիս 17-ին նոր կռիւ մը կըսկսի Շէյխ-Իսուֆ գիւղին մէջ: Երբ զօրքերը կուգեն գիւղին վրայ յարձակել կողոպտելու համար, մի քանի Ախչանցի կարիճ հայեր և տեղացիներ, հրացանը ձեռք՝ գուրս կուգան գիւղը պաշտպանելու: Գիմադրութիւնը շատ յաջող կ'անցնէի մինչև կէսօր: Բայց կէսօրէն վերջ թշնամին իր ուժերը շտոցնելով՝ աւելի ամուր կը պաշարէ գիւղը: Աուուղները կը քաշին եկեղեցու դուռ և այնտեղէն կը

շարունակեն կռիւը. աւելի վերջ պարտաւորւած կը լինին եկեղեցիի մէջ պաշտպանելով՝ շարունակել զիմադրութիւնը, որը կը տեւէ սակայն մինչև ժամը 2. փամփուշտի պաշարը վերջացած լինելով՝ կը դադրեցնեն զիմադրութիւնը: Թշնամին խոտեր բերելով կ'այրէ եկեղեցին, ինչպէս և մէջը սպաստանողները, թուով 12 հոգի:

Այս կռիւներէն յետոյ Գաշտի մէջ բոլորովին կը դադրի երթևեկութիւնը. թիւրքերը չեն համարձակիր դուրս գալ Ֆէդայու ահէն, իսկ հայերը դուրսը չեն երևար, վախնալով որ մի գուցէ թիւրքերու վրէժխորդութեան ենթարկէին: Առաւօտութիւնը ամենախիստ միջոցներ ձեռք առած էր Ֆէդայիները ձանկը ձգելու: Բաղէշի կուսակալ և Ֆէրիք պէյ շուարած մնացեր էին բսելով. «Եարար Ալլահ, նէրէ կէթաի շու Անգրանիկ» — Ո՛վ Աստուած, արդեօք ո՛ւր գնաց այս Անգրանիկ — և 1000 ոսկի կը խոստանային անոր, ով գլուխը բերէ:

Առաւօտութեան հետապնդումը աւելի քան երբ և է խստացած, իսկ մերոնց ռազմավարքի պաշարը բոլորովին սպառւած էր. այլևս անկարելի էր Անգրանիկի համար սպասել և կռիւը շարունակել: Ամէն անգամ որ կռիւ կը պատահէր, կոււղէն յետոյ կ'արձակէին զինուորներէն մի քանիսը և կը վերցնէին անոնց հրացանները, որոնք այլևս անպէտք կը դառնային փամփուշտի պակասութեան պատճառով: Այսպէս կուուղներու թիւը կը սահմանափակէր օրէ օր: Անգրանիկ հաւաքելով իր վերջին զինուորները, կը հեռանայ զէպի Ախլաթ և օր մը կը պատսպարէի Շամիրամ գիւղին մէջ:

Շարաթներու և ամիսներու շարունակական լարւած գրութիւնը, օրերով քաղցածութիւնն ու անքնութիւնը սպառած էին մեր մի բուռն հերոսներու կենսական ու-

ժերը. անհրաժեշտ էր քիչ մը հանգստանալ, կազդուր-
ւելը Հանգստանալ... Բայց այլ կերպ կը անօրինէ յեղա-
փոխականի Աստուածը:

Կծվակի աղա՛ Ալի պեկին իմաց կուտան, որ Սերոբ-
Աղբիւրի մասնիչները կախող Սեպուհը ընկերներով եկեր
է Շամիրամ: Կա առանց իմանալու որ Անդրանիկն ալ
եկած է, մասնիչներու վրէժը լուծելու համար, կը վեր-
ցրնէ հետը 150 թիւրք զինւորներ ու կը դիմէ դէպի
Շամիրամ, Ալլահի յաջողութեամբ և Վուլթմանի շնոր-
հիւ՛ բռնելու Սեպուհը: Երբ Ալի պեկի լուրը կը հասնի
Շամիրամ՝ անմիջապէս մերոնք կը պատրաստուին կու-
Աստուր, Սոզոն և Փոքրիկ Պետրոս կը վազեն Ալի պեկի
դիմաց և զայն իրեններուն հետ գնդակներու առջև
ձգած՝ կը հանեն Նեմրու՛ լեռան թևերու վրայ: Եկե-
ղեցու կտուրին վրայ և գիւղի չորս կողմը կը պատրաստ-
ւին զիբքեր. գիւղի հիւսիսային կողմը, բլուրներու վրայ,
ուր կան հին բերդի աւերակներ, զիբք կը բռնէ Գեորգ
Չափուշ 10-11 ընկերներով, Մուրատ կը բռնէ երկրորդ
զիբք, Անդրանիկը՝ երրորդ, իսկ Սեպուհը՝ չորրորդ: Եկե-
ղեցու կտուրը կը բարձրանան Սոզոն, Օհանէս, Եղօն և
մի քանի ընկերներ. Մարատ և Մոսոն բռնած էին ջուրի
վերև, որպէսզի թշնամիներ չկարողանային օգտուիլ ջրէն:
Գրոջակը կը ծածանւէր:

Նախ քան կուի սկսիլը՝ Մարատ գիւղէն կը հաւաքէ
ուտելու պաշար. բոլոր կուժերը կը հաւաքէ, ջրով կը
լեցնէ և կանանց ու ազջիկներու ուսերով զիբքերը կը
փոխադրէ. մասնաւորապէս աչքի կ'իյնար այս վերջիննե-
րու ոգևորած արամազրութիւնը. մի կողմէն արագ փո-
խազրութիւն կ'ընէին, միւս կողմէն ասիէ անկէ ձայն
կուտային. « Գէ՛, աղէքք, կուէք, ձեր հոգուն մատաղ,

մէկ էս քրդուն, Ալի պեկին լաւ խրատ տւէք, որ կեանքի
մէջ չմոռնայ »: Ամէն կողմերէ օգնութեան հասնող թիւր-
քերու և քիւրդերու բազմութիւնը գնալով կ'աճէր, սա-
լավամ կարգալով առաջ կը խաղար: Թշնամիներ գլխա-
ւորապէս իրենց ուշադրութիւնը դարձուցած էին ջրի
վրայ, ուր Մարատ կը կուէր ընկերներով: Ասիւր հետ-
զհետէ տենդային կը գառնար. Մարատ որոշեր էր մինչև
վերջին շունչ ջուրը պաշտպանել, որովհետև Ոթէ թշնա-
միներ խլէին ջուրը. մերոնք պարտաւորած՝ պիտի չկա-
րողանային ամուր մնալ զիբքերու մէջ և գիւղը շուտով
պիտի յանձնէին: Թշնամին գրոհ կուտայ մի քանի ան-
գամ, բայց ամէն անգամ ալ կը հանդիպի ուժեղ զի-
մազրութեան ու ետ կ'ընկրկի. կատաղի կուի միջոցին
Մարատ կը կորսնցնէ ընկերներէն երկուքը: Ասիւր ոչ
նազ սաստիկ կը լինի նաև միւս զիբքերու մէջ, ուր շա-
րունակ կը թափուէին թշնամիներու դիակները: Երիկւան
ժամը մէկին մերոնք կը պայթեցնեն ուսմը մը. թշնա-
միները անոր ձայնը կը լսեն և « Բաղէշէն օգնութիւն է
եկեր, թնգանթ է եկեր » ըսելով իրար կը խրախուսեն
ու նորէն առաջ կը նետուին. յոպէ մը կուիւր նոր թափ
կըստանայ. բայց քիչ վերջ հետզհետէ կըսկսին մեղմա-
նալ հրացանի ձայները ու վերջապէս կը լսեն: Թշնամի-
ները կը քաշին ամբողջովին՝ կուի տեղը թողնելով 70
սպանւած: Մերոնցմէ սպանւեցաւ Փոքրիկ Պետրոսը և
և վիրաւորւեցան ուրիշ մի քանիսը:

19. ԱՂԹԱՄԱՐԻ ԵՒ ՎԱՆԻ ԿՈՒԻՆՆԵՐԸ

Խուճբը գիշերընէ կը մեկնի դէպի Գառվան, հոն կը բռնէ քիւրդերու երկու նաւեր և կ'ուզեորուի դէպի Աղթամար. ճանապարհորդութիւնը կը տևէ երկու օր: Այդ երկու օրուայ ընթացքի մէջ խմբի ուտելիքն եղած է երեք պարկ սիսեռ, որ կը գտնուէր նաւին մէջ. տակաւին Աղթամար չհասած՝ խուճբը դուրս կուգայ Տէփե Պոյունն ու քիչ մը կը հանգստանայ: Այդտեղ կը բռնեն նաև մի ուրիշ նաւ, որուն մէջ կը գտնուէին մի քանի քիւրդեր. հետեւեալ օր խուճբը հեծած երեք նաւերու վրայ՝ կը հասնի Աղթամար: Հոն կը սպասեն եօթն օր: Գէորգ Չափուշ նորէն յետ կը դառնայ դէպի Գաշա: (օգոստոս 6):

Երբ կառավարութիւնը կ'իմանայ, որ յեղափոխականներ կը գտնուին Աղթամարի մէջ, նաւերով զօրքեր ու թնդանօթներ կ'ուղարկէ. կուտակալ և էրբեանը-հարպ մակոյկով առաջ ընկած՝ կղզին ու մրակոծելու հրահանգներ կուտան: Քեզայինները անգամ մ'ալ կը բարձրացնեն դրօշակը, որ իրենց այնքան կոիւններուն վկայ էր եղած և գնդակներ կը տեղան նաւերուն վրայ. կոիւր կը տևէ երկու օր: Թշնամին կ'արձակէ 45 թնդանօթ. անոր նպատակն էր փնտսել գլխաւորապէս նաւերը, որպէսզի յեղափոխականներու ազատութեան յօյսը կարէ. բայց մերոնք նաւերը քշեր էին ծովեզերքի խորշերու մէջ և կարմիր կուլպաներով (թաղիք) ծածկեր էին, այնպէս որ անոնք ժայռերու մէջ աննկատելի կը մնային թշնամիէն: Անդրաժայռերու մէջ աննկատելի կը մնային թշնամու հետուորութիւնը չափելու և ատոր համաձայն հրացանները ուղղելու: Թընփելու և ատոր համաձայն հրացանները ուղղելու: Թընփանօթի բերնէն ծուխ բարձրանալէ մինչև ձայնի լսելը

կը համբեր, եթէ ձայնը կը լսուէր մինչև 10 համբերը, կը նշանակէր, որ թշնամին կը գտնուի 1000 քայլի վրայ. եթէ ձայնը կը լսուէր մինչև 17 համբերը, կը նշանակէր, որ թշնամին կը գտնուէր 1700 քայլի վրայ, և այսպէս կղզիէն արձակած գնդակները երբէք չէին վրիպեր նպատակէն:

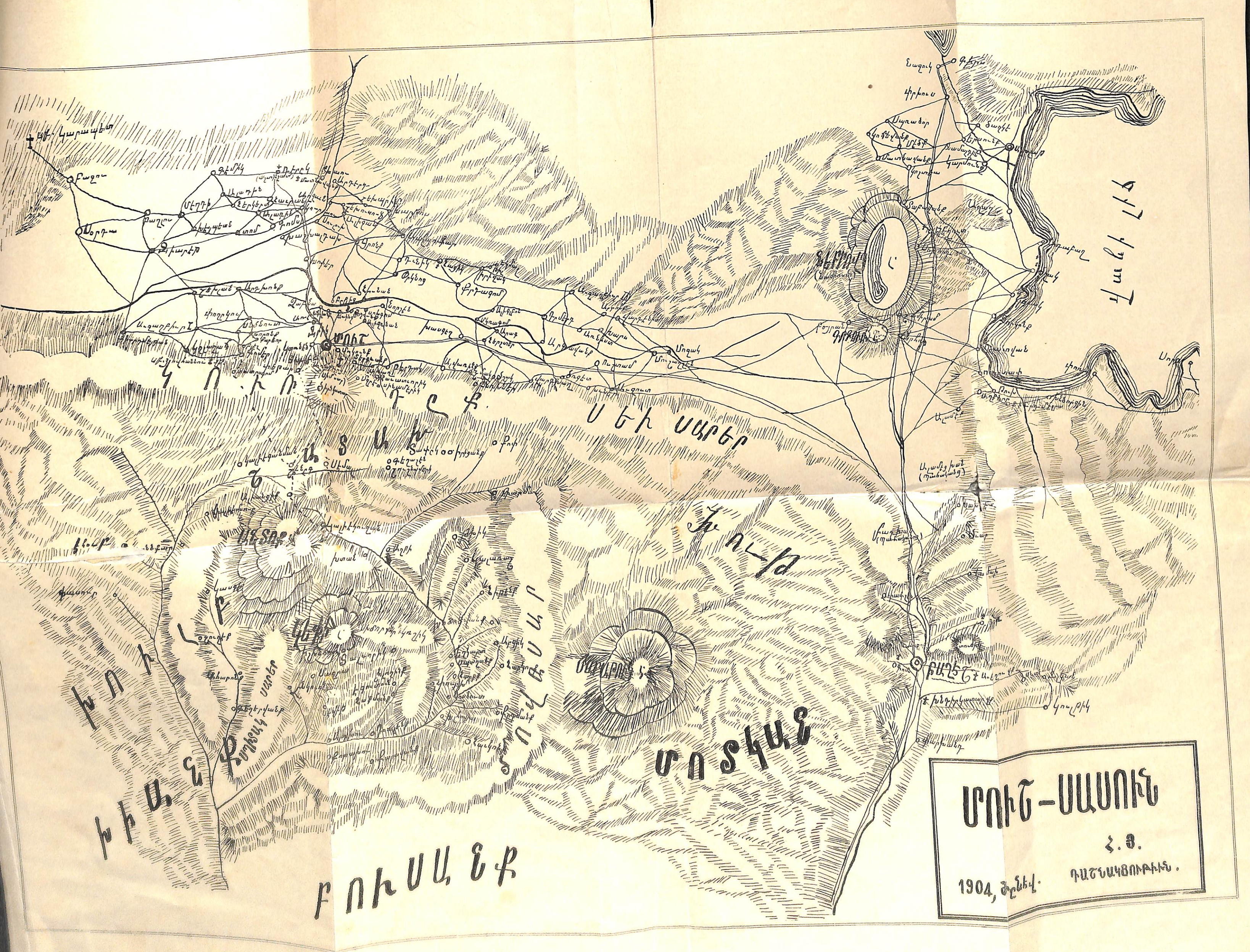
Երբ կղզիին մէջ ուտելու պաշարը վերջացաւ — և պէտք է ըսել որ կաթողիկոսական տեղապահը այնպէս էր սարքեր, որ կղզին ապաստանողները աւելի երկար մնալու համար պաշար չունենային՝ նախորդ օրերը դուրս տեղափոխելով փանքի մէջ գտնուած ալիւրը — խուճբը կղզիին մէջ թողնելով երկու դրօշակներ՝ դուրս եկաւ: Կանգուն մնացած դրօշակները երկու օր ալ կը խարեն թշնամիները, որոնք ամենայն եռանդով կը շարունակեն ուժբակոծել կղզին, կարծելով թէ Քեզայինները տակաւին ներսն են, մինչև որ ներսը եզոզ միաբանութիւնը նշաններով իմաց կուտայ դուրսը՝ ոչ ոք չլինելուն համար: Այդ տանն թիւրք զինուոր մը ամենայն քաջութեամբ նաև կը մտնէ՝ առաջինը կղզին գնալու համար. հետեւեալ օր իրրև վարձատրութիւն իր «անվախ անձնւիրութեան» կըստանայ տասնապետի աստիճան...

Վանայ մէջ խուճբը երկու անգամ կը նկատուի. առաջին անգամ անփորձ կ'անցնի, երկրորդ անգամ, երբ գիշերը կը տեղափոխուէր, զիշերապահ զինուորներու կը հանդիպի: Թիւրքերը կը հետեւին և կը պահանջեն անձնատուր լինիլ. բայց երբ իրենցմէ մէկը կըստաննուի և մի ուրիշն ալ կը վերաւորուի՝ կը թողնեն ու կը փախչին: Հետեւեալ օր սարսափ կը տիրէ ամբողջ քաղաքի մէջ. թիւրքերը կը յարձակուին հայերու վրայ և տեղացիներէն

կրսպանելն մօտ 60 հոգի. կայրեն մի տուն: Կանութ-
ները ամբողջապէս կը փակւին ու մի քանի օր երթւե-
կութիւնը կը դադրի:

20. ԿԾՎԱԿԻ ԿՌԻԻՆՆԵՐԸ

Գեորգ Չափուշ՝ Ազթամարէն դուրս գալէն յետոյ .
ծովի վրայ փոթորկի կը բռնւի. նաւը իր ուղղութիւնը
կորցրած՝ կ'երթայ դէպի Ախլաթի եղեբքը: Երկար յոգ-
նութենէ յետոյ՝ հազիւ կը յաջողի նաւը դուրս բերել
Կծվակի մօտերը: Գեորգ Չափուշ խմբով դուրս կուգայ
ափը և քարքարուտներու մէջէն կը շարունակէ ճամբան:
Մութին մէջ իրենց դիմաց յանկարծ կը ցցւին սև սև
շարժւող սոււերներ: Ատոնք կառավարական զօրքեր էին,
որոնք պահպանութիւն կ'ընէին այդ կողմերը: Երկու
կողմէն ձայն կուտան իրարու և հրացանաձգութիւնը
կըսկսի: Մերոնք թէ կը կուլին և թէ կը յառաջանան, մին-
չև որ կ'անյայտանան գիշերւան մթութեան մէջ: Կուլի
տագնապի մէջ ընկերներէն ոչ ոք չի նկատեր ևս մնացող
Ասուրը, որ ծանր կերպով կը վերաւորւի ու վար կ'ըլ-
նայ: Նկատելով ինքզինքը միայնակ և մահամերձ վիճակի
մէջ՝ կը կոտրէ հրացանը ու ծովը կը նետէ, ապա ինքն
ալ անօր կտակէ: Մեր նահատակ ընկերը նախօրդ շատ
մը կռիւններու մէջ իր քաջութեամբ միշտ յայտնի եղած
էր: Թիւրքերէն կրսպանելն չօրս հոգի:

ՄՈՒՇ-ՍԱՍՈՒՆ
 Հ. Յ.
 1904, ՉԷՆԵՎ.
 ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻԱՆ.

ԲՈՒՍԱՆԻՔ

ԻՒՄՆԱՆ

ՔՈՒՄԱՆ

ՍՈՒՄԱՆ

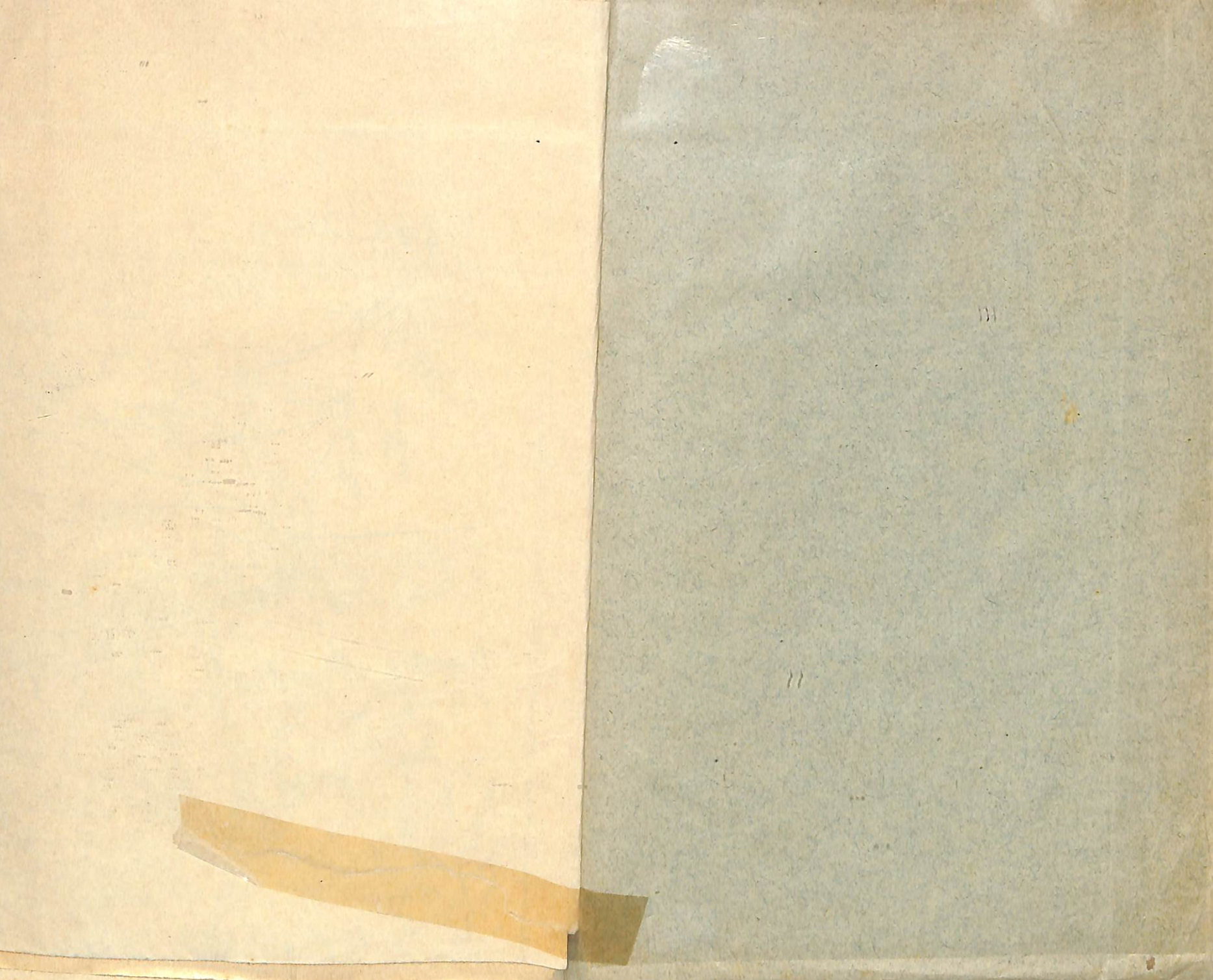
ՄՈՒՇ-ՍԱՍՈՒՆ

ԳՆՈՒՄ

ՄՈՒՇ-ՍԱՍՈՒՆ

ԿՈՒՌՈՒՄ

ԳՆՈՒՄ

Հ Ա Յ Յ Ե Ղ . Դ Ա Շ Ն Ա Կ Յ Ո Ւ Թ Ե Ա Ն
ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

	ժր. ս.
1. Ապսամբական ոգի (սպանւած)10
2. Յեղախոսական կեանքից (սպան.)05
3. Գազնի սպորան (սպան.)05
4. Գիսական սօցիոլոգի. Ֆ. ԷՆԳԵԼՍ (սպան.)40
5. Հայ Յեղ. Գաւազնուրեան ծրագիր. (Գ. սպան.)	—
6. Կովկասեան խմբի արձանագր. (սպան.)20
7. Կարնոյ յիշատակին (Չորս հատւած) „50
8. Հ. Յ. Գ. երրորդ ընդի. ժողովի անկազմութիւնը	—
9. Գրքիցներ, Homo homini lupus. Վ.ԱՐԻԳԷՍ (սպան.)20
10. Երիտասարդներին. Պ. ԿՐՍՊՈՏՅՈՒՆ. (սպան.)20
11. Ազատութեան հանապարհին. Ղ.ԱՐԻԳ. Ա. (սպան.)30
12. „ „ „ „ Բ. „60
13. Կարխալին սրամարտութիւն. ԷԼԼԷՆԻ. (սպան.)50
14. Ազատութեան հանապարհին. Ղ.ԱՐԻԳ. Գ. „30
15. Հայաստան եւ Մակեդոնիա.50
16. Կովկասեան վերեր. Է. ԱՅՆՈՒՆԻ.	3.00
17. Հայրենիքի գաղափարը. Մ. Վ.ԱՐՄԵՆՅԱՆ (սպան.)	1.00
18. Կազմակերպական կանոններ.	—
19. Գեղի կախ. Է. ԱՅՆՈՒՆԻ.	2.00
(Կովկաս՝ 1 րուբլի, Ամերիկա՝ 1/2 դոլար)	
20. Յեղախոսականներ. Ս. ՆԻԲՎԱՆԵՍՆ (սպան.)20
21. Նախագիծ Կովկասեան գործունէութեան. (Բ. սպ.)	—
22. Подвиги царизма. В. Араратский.50
23. Les tueries de Bakou A. ARAZI20
24. Յեղախոսական դաճն.20
25. Հ. Յ. Գ. երրորդ ընդի. ժողովի անկազմութիւնը.	—
26. Կոյ Մահմետականներին (քուրբերէն)10
27. Les Plaies du Caucase E. AKNOUNI	2.00
28. Ազատութեան հանապարհին. Ղ.ԱՐԻԳ. Գ. գրեցի.40
29. Մեծ մարտապանի դէմ (Գաւազնուրեան)50
30. Վիսոժի բազէն. Վ.ՍԱՐՄԵՆՅԱՆ.50
31. Յեղախոսականի մահերը. Բ. ՄԻԲՈՅԷԼԵՍՆԻ (Մամբ. սակ)	—
32. Հայրդիները. ՍԻՍՄԱՆԹՕ.50
33. Մասուն-Մուշի կախները50

Դիմել՝ «Դրօշակի» խմբագրութեան, ժընեվ:

Հայաստանի Ազգային գրադարան

NL0425349

14971.